

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Yıldırım GÜMÜŞ

ARAP DİLİNDE HÜVE ZAMİRİ

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Yıldırım GÜMÜŞ

ARAP DİLİNDE HÜVE ZAMİRİ

Danışman

Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Yıldırım GÜMÜŞ'un bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sevim ÖZDEMİR (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE (İmza)

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Kıyasettin ARSLAN (İmza)

Tez	ARAP DİLİNDE HÜVE ZAMİRİ
Başlığı:	Arap Dilinde Hüve Zamiri

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi :14/04/2023

Mezuniyet Tarihi : 25/05/2023

(İmza)
Prof. Dr. Engin KARADAĞ
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ARAP DİLİNDE HÜVE ZAMİRİ” adlı bu çalışmanın, bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara tarafımca riâyet edildiğini, çalışmada yararlanılan bütün eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza
Yıldırım GÜMÜŞ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Yıldırım GÜMÜŞ
Öğrenci Numarası	20195249003
Enstitü Ana bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE
Tez Başlığı	Arap Dilinde Hüve Zamiri
Turnitin Ödev Numarası	2081890258

Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 99 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 02/05/2023 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 14

alıntılar dahil % 19'dür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

06/05/2023

Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE

İÇİNDEKİLER

ŞEKİL LİSTESİ	iv
KISALTMALAR	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAPÇA DİLBİLGİSİNDE ZAMİRLER

1.1. Zamir Terimi	19
1.2. Dilbilgisinde Zamiri İfade Etmek İçin Kullanılan Kelimeler	20
1.3. Zamirin Fonksiyonları	22
1.4. Zamir Çeşitleri	25
1.4.1. Delâleti Bakımından Zamirler	25
1.4.1.1. Mütekellim Zamirler	26
1.4.1.2. Muhâtab Zamirler	27
1.4.1.3. Gâib Zamirler	27
1.4.2. İfadede Bâriz veya Müstetir Olması Bakımından Zamirler	27
1.4.2.1. Bâriz Zamirler	28
1.4.2.2. Müstetir Zamirler	28
1.4.2.2.1. İstitârı Vâcib Zamirler ve Takdirleri	28
1.4.2.2.2. İstitârı Câiz Zamirler ve Takdirleri	29
1.4.3. Kelimelere Bitişip-Bitişmemesi ve İ'râbı Yönünden Zamirler	30
1.4.3.1. Muttasıl Zamirler	30
1.4.3.1.1. Merfû Muttasıl Zamirler	31
1.4.3.1.2. Mansûb Muttasıl Zamirler	32
1.4.3.1.3. Mecnûs Muttasıl Zamirler	33

1.4.3.1.4. Merfû, Mansûb ve Mecrûlukta Müşterek Zamir.....	33
1.4.3.2. Munfasıl Zamirler	34
1.4.3.2.1. Merfû Munfasıl Zamirler	34
1.4.3.2.2. Mansûb Munfasıl Zamirler.....	35
1.4.4. Diğer Zamirler.....	37
1.4.4.1. Zamîru'l-fasl	37
1.4.4.1.1 Zamîru'l-faslî İfade Etmek İçin Kullanılan Kelimeler.....	38
1.4.4.1.2. Zamîru'l-faslın Özellikleri	39
1.4.4.1.3. Zamîru'l-faslın İ'rabı.....	40
1.4.4.2. Zamîru's-şân	41
1.4.4.2.1. Zamîru's-şânî İfade Etmek İçin Kullanılan Kelimeler.....	42
1.4.4.2.2. Zamîru's-şânın Özellikleri	43
1.4.4.2.3. Zamîru's-şânın İ'rabı.....	45
1.5. Zamir-Merci İlişkisi.....	46
1.5.1. Zamir Mercinin Mukaddem Olması ve Tertip Kuralı.....	47
1.5.2. Zamir Mercinin Tayin Edilmesi.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

HÜVE ZAMİRİ

2.1. Dil İlimlerinde Hüve	54
2.1.1. Lügat İlminde: Hüve'den Türetilen Kelimeler	54
2.1.2. Sarf İlmi: Hüve Zamirinin Kökü	56
2.1.3. Nahiv İlmi: Hüve'nin Çeşitleri ve Fonksiyonları	57
2.1.3.1. Kişi veya Varlığa Delâlet Eden Zamir Olan Hüve	57
2.1.3.2. Zamîru'l-fasl Olan Hüve	58
2.1.3.2.1. Zamîru'l-fasl Olan Hüve'nin Kullanıldığı Yerler	58
2.1.3.2.2. Zamîru'l-fasl Olan Hüve'nin Fonksiyonları	59
2.1.3.3. Zamîru's-şân Olan Hüve	61
2.1.3.3.1. Zamîru's-şân Olan Hüve'nin Kullanıldığı Yerler	61

2.1.3.3.2. Zamîru’ş-şân Olan Hüve’nin Fonksiyonları	62
2.2. Diğer Disiplinlerde Hüve Kelimesi	63
2.2.1. Kıraat İlminde Hüve Kelimesi	64
2.2.2. Kelâm İlminde Hüve Kelimesi	66
2.2.3. Tasavvuf İlminde Hüve Kelimesi	67
2.2.4. Felsefe İlminde “Hüve Hüve” Tabiri	70
SONUÇ	73
KAYNAKÇA.....	75
ÖZGEÇMİŞ	85

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1. Zamir Çeşitleri	52
----------------------------------	----

KISALTMALAR

b.:	: Bin / ibn
bk.:	: Bakınız
b.y.:	: Basım yeri yok
çev.:	: çeviren
h.:	: Hicrî
Hz.:	: Hazreti
İFAV:	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAV:	: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
nşr.:	: Neşreden
ö.:	: Ölüm tarihi
s.a.v.:	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV:	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
şrh.	: Şerh eden
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖZET

“Arap Dilinde Hüve Zamiri” konusunu içeren bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışma konusunun önemi, araştırmanın temel kavramları, problem durumu, çalışmada takip edilen yöntem ve kaynaklarla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca konuya zemin oluşturmaya için nahiv ve sarf ilimlerinin kapsamı hakkında genel bilgiler verilmiş, İslâmî ve beşerî ilimlerle olan ilişkisine değinilmiştir.

Birinci bölümde genel hatlarıyla zamirler ele alınmıştır. Dilbilgisi kaynaklarından elde edilen verilerle zamirin tanımı, fonksiyonları, çeşitleri ve mercii konuları tanıtılmıştır. Ayrıca dilbilgisi geleneğinde zamirlerin incelenen yönlerine ilişkin görüş farklılıklarına değinilmiştir.

İkinci bölümde ise çalışmanın odağı olan Hüve zamiri ele alınmıştır. Hüve zamiri bu bölümde dil ilimleri ve diğer disiplinler olmak üzere ele alındığı alanlara göre tasnif edilerek incelenmiştir. Dil ilimlerinde Hüve zamirinin; lügat, sarf ve nahiv ilimleri içerisinde ne tür incelemelere tabi tutulduğu araştırılmıştır. Ayrıca Hüve’nin özel ilgi gördüğü disiplinler belirlenerek Hüve’nin bu alanlarda nasıl ele alındığı tespit edilmiştir. İnceleme sonucunda Hüve zamirinin dilbilgisinde zamirler içerisinde önemli bir bölüm işgal ettiği ve diğer zamirlerden ayrı özel kullanımlarının olduğu görülmüştür. Hüve zamirinin İslâmî ve beşerî ilimler alanında ise kimi zaman özel bir ıstılahın kökeni olduğu kimi zaman ise disipline has bazı tartışmaların odağı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilgisi, Nahiv, Sarf, İ’râb, Zamir, Merci, Hüve.

SUMMARY

THE PRONOUN HUWA IN ARABIC LANGUAGE

This study on "The Pronoun Huwa in Arabic Language" consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction, the importance of the subject of the study, the basic concepts of the research, the problem situation, the method followed in the study and information about the sources are given. In addition, general information about the scope of the sciences of nahw and sarf is given in order to provide a basis for the subject, and its relationship with Islamic and human sciences is mentioned.

The first chapter deals with pronouns in general terms. With the data obtained from grammatical sources, the definition, functions, types and the reference/merjî problem of pronouns are introduced. In addition, the differences of opinion on the aspects of pronouns in the grammatical tradition are discussed.

In the second part the pronoun Huwa, which is the focus of the study, is discussed. In this section, the pronoun Huwa is analyzed by classifying it according to the fields of linguistic sciences and other disciplines. In the linguistic sciences, it is investigated what kind of examinations the pronoun Huwa is subjected to within the sciences of lexicon, sarf and nahiv. In addition, the disciplines in which Huwa receives special attention have been identified and how Huwa is handled in these fields has been determined. As a result of the analysis, it was seen that the pronoun Huwa occupies an important place in grammar among pronouns and has special uses separate from other pronouns. In the field of Islamic and human sciences, the pronoun Huwa is sometimes the origin of a special term and sometimes the focus of some discipline-specific discussions.

Keywords: Grammar, Nahw, Sarf, I'rāb, Pronoun, Merjî, Huwa.

ÖNSÖZ

İnsanın konuşma yeteneğine sahip oluşu, onu diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan en kıymetli özelliğdir. Bu özelliğiyle insan, yeryüzünde var olduğu zamandan beri, hem cinsleriyle iletişim kurmak, duygu ve düşünceleri karşılıklı olarak aktarmak ve paylaşmak gayesiyle dil olgusunu bir vasıta olarak kullanmış ve geliştirmiştir. Ancak bütün bunlar rastgele olmayıp o dili konuşanların uzlaştığı esas ve kurallar çerçevesinden yapılmıştır.

Dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılan dillerden biri de Arap dilidir. Arapça hem Kur'an-ı Kerim'in dili hem de Hz. Muhammed'in ve O'nun ashabının konuştuğu dil olması sebebiyle Araplar ve Arap olmayan Müslümanlar arasında önemi sürekli artan bir dil olmuştur. İslâm'ın Arap yarımadasından çıkıp farklı coğrafyalarda yayılmasından sonra Arap olmayan toplumlarla karşılaşması sonucunda Arap dilinde bir takım lahn (yanlış) ve hatalar ortaya çıkmıştır. Dilde ortaya çıkan bu tür yanlışlıklar Kur'an-ı Kerim'in okunmasında da görülmeye başladı. Bunun üzerine dil âlimleri bu hataları önlemek ve Arap dilinin dilbilgisi sistemini ortaya çıkarmak için bazı çalışmalara yönelmişlerdir. Bu amaca ulaşmak için dilbilgisi kural ve kaideler önemli bir araç olmuştur. Böylece Arap gramerinin nüveleri atılmış ve ardından nahiv ve sarf olarak isimlendirilen iki ilim dalı oluşmuştur. Nahiv ve sarf ilmi Arap dilini öğretme amacı dışında Arapça kaynakları da doğru anlamak için önemli araçlardan kabul edilmektedir.

Arap dilinin yapısı, farklı lehçeleri, takip edilen yöntem ve dilbilgisi âlimlerin kabiliyetlerindeki farklılıklar nahiv-sarf ilimlerine de yansımıştır. Dilbilgisi âlimlerinin yöntem farklılıklarının yansıdığı alanlardan biri de kullanılan ıstılahlardır. Bu ıstılahlardan biri de zamirdir. Zamir terimi, geçen zaman içerisinde yaygın olarak kullanılan ve kabul gören terim olduğu için çalışmamızın başlığında da bu terimi kullandık. Terimin diğer adları çalışma içerisinde verilecektir.

Bu çalışmada zamirlerin bir alt konusu olan Hüve zamiri ele alınacaktır. Hüve zamiri İslam geleneğinde bir dilbilgisi kategorisi olmanın dışında başka anlamlar da kazanmıştır. Hüve kelimesi hem Arap gramerinde hem de İslâmî ve beşerî ilimlerinde özel bir yere sahiptir. Bu nedenle dilbilgisi alanıyla sınırlı olmayan bir çalışmanın gerekli olduğunu düşündük ve Hüve zamirini bütün yönleriyle incelemeyi amaçlayan bu çalışmayı hazırladık.

Öncelikle tezin tamamlanmasını bana nasip eden Cenab-ı Hakka hamd ediyorum. Tez konusunun tespitinde, tezin hazırlanmasında ve çalışmamın bütün aşamalarında olumlu eleştiri ve katkılarını esirgemeyen, son şeklinin alınmasında büyük katkıları olan çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE'ye, ilmî hayatımda büyük katkıları olan kıymetli hocam Doç. Dr. Yasin PİŞGİN'e, bu süreçte okuma nezaketini göstererek tavsiyeleri ile önemli

katkılar sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Turan BAHŞİ'ye, tezin hazırlama sürecinde desteklerini esirgemeyen Öğr. Gör. Sami ÇAKMAKPINAR'a, tashihi gibi hususlarda kendilerinden istifade ettiğim değerli dostum Arş. Gör. Mehmet Ferhat İLHAN'a, ve eşim Azime Zinnur GÜMÜŞ'e ve maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen aileme, hocalarıma ve arkadaşlarıma en içten teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Yıldırım GÜMÜŞ
Antalya

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tezimizin adı “Arap Dilinde Hüve Zamiri” olup başlıktan da anlaşıldığı gibi Hüve zamiri ele alınacaktır.

Bu çalışmada Arap dilinin en önemli konularından biri sayılan zamirlerin bir çeşidi olan Hüve zamininin incelenmesi hedeflenmiştir. Hüve zamininin dilbilgisi içerisindeki fonksiyonu, çeşitleri, i‘râbı, mercii ve kullanım şekilleri ele alınmıştır. Öte yandan çalışmamız Hüve zaminini dil ilimleriyle sınırlamamış ve daha genel bir çerçevede incelemiştir. Zira amaçlarımızdan biri de Hüve zamininin diğer ilimlerdeki özel kullanım, türetim veya anlamlarıyla incelemektir. Temel amacımız ise Hüve kavramını dilbilgisinin biçimsel ve işlevsel yönleriyle kapsamlı bir şekilde incelemektir. Dolayısıyla bu araştırma, Hüve zamininin hem dilbilgisi içerisindeki yerini hem de İslâmî ve beşerî ilimlerdeki yansımalarını ele alan bir çalışma olacaktır.

Araştırmanın Kapsamı

Bir gramer kategorisinde yer alan Hüve zaminini geniş bir çerçevede incelemek için bazı ön bilgilerin sunulması gerekmektedir. Hüve zamininin dil ilimleri içerisindeki yerini belirlemeye yönelik bilgiler ile dil ilimlerinin İslâmî ve beşerî ilimlerle ilişkisine yönelik bilgiler genel hatlarıyla tezimizin kapsamına dahil edilmiştir. Zamirler konusunun bir parçası olması nedeniyle de zamirler kategorisine ilişkin genel bilgiler de çalışmanın kapsamına dahil edilen konulardan olmuştur. Hüve zaminine tahsis edilen bölümde ise Hüve zaminine ilişkin özel durumlara yer verilmiştir. Hüve zamiri; dil ilimleri içerisinde köken, kullanım ve kuralları çerçevesinde, diğer disiplinler içerisinde ise özel kullanım ve anlamları yönüyle ele alınmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız Hüve zaminini teorik olarak inceleyen bir çalışma olacaktır. Şekil, fonksiyon, sözdizimi, i‘râb ve kök bilgisi çerçevesinde araştırılıp, elde edilen veriler tasnif edilecektir.

Tezimiz giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Çalışmada tarama yoluyla veri toplama, sınıflama, betimleme ve analiz yöntemlerine başvurulmuştur. Analiz ve değerlendirmelerde klasik yaklaşımlar benimsenmiştir. Bu doğrultuda dilbilgisi açısından klasik dilbilgisi ve klasik dilbilgisi ışığında geliştirilmiş dilbilgisi esas alınmıştır. Hüve

zamirinin diğer disiplinlerdeki kullanımları ise ilgili alanların klasik yaklaşımları doğrultusunda ele alınmıştır. Bu tür değerlendirmeler şu aşamalarda yapılmıştır:

Giriş bölümünde yer verilen sarf-nahiv ayrımı ve dil ilimlerinin diğer ilimlerle ilişkisi literatürden taranarak düzenlenmiştir. Dilbilgisindeki zamir kavramı ve tasnifine ilişkin bölümde ise klasik dilbilgisi kitapları taranarak veriler toplanmıştır. Verilerin derlenmesi ve tasnif edilmesi sırasında tek bir ekol takip edilmeyerek farklı görüşler de dikkate alınmıştır. Veriler; zamirlerin şekil, kök bilgisi, fonksiyon, i'râb ve mercii konularına göre ayrıştırılarak toplanmıştır. Veri toplama sırasında Hüve zamirine ilişkin detaylara ayrıca özen gösterilmiş ve incelenmiştir. İnceleme sonuçları sentezlenerek bir tasnif yapılmıştır. Zamirlerin genel tasnifinden sonra Hüve'nin ayrıca tasnifi yapılmıştır. Hüve zamiri, delâlet, fonksiyon, i'râb ve merci açılarından bir dilbilgisi tasnifine tabi tutulmuştur. Hüve'nin diğer disiplinlerdeki kullanımı ve özel anlamlarına ilişkin veriler ise genel bir taramaya tabi tutularak elde edilmiştir. Hüve zamirinin ilgili disiplinlerin her birine yansımaları farklı olduğundan bu disiplinlerde Hüve, alanın yaklaşımına göre ele alınmış ve gerekmedikçe dilbilgisi bilgileriyle karşılaştırılmamıştır. Dolayısıyla bu kısımda karışık bir yöntem uygulanmıştır. Disipline göre kimi zaman Hüve'ye yüklenen anlam veya Hüve'den türetilen kavram inceleniş kimi zaman ise Hüve'nin kullanımı araştırılmıştır.

Çalışmada kavramlar gerekmedikçe Türkçeye çevrilmemiş ve bir disiplinin yaklaşımı diğerine uygulanmamıştır. Ayrıca istidlâl edilen âyetlerin tercümelerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mealinden yararlanılmıştır.

Literatür Özeti

“Arap Dilinde Hüve Zamiri” adlı çalışmamız gramerle bağlantılı bir konu olması hasebiyle yapı, tanım, fonksiyon vb. yönlerden ele alındı. Hüve zamiri, zamirlerin bir alt konusu olmasından dolayı hemen hemen bütün dilbilgisi eserlerinde işlenmiştir. Akademik çalışmalara geldiğimizde Hüve zamirinin müstakil olarak konu edildiği bir çalışma tespit edilememiştir. Ancak bazı akademik çalışmalarda bu konuya özellikle de dilbilgisi açısından yer verildiği görülmüştür. Çalışmamamızda kaynak olarak faydalandığımız birkaç Türkçe çalışma da mevcuttur: Esra Tunçer'in *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*,¹ İffet Banu Küçükefe'nin *Arap Dilinde Zamirler*,² Salih Türkmenoğlu'nun *Kur'an-ı Kerim'de Muttarid Olmayan Zamir*

¹ Esra Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

² İffet Banu Küçükefe, *Arap Dilinde Zamirler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

Mercileri,³ Servet Demirbaş'ın “Kur’ân-ı Kerîm’de ‘Zamîru’ş-Şe’n ve’l-Kıssa’ Üslûbu ve Meâllere Yansıması”⁴ isimli çalışmalar araştırmamızda kullandığımız kaynaklardır.

Özel olarak zamir konusuna ayrılmamış olmakla birlikte temel dilbilgisi kitaplarını da burada anmak yerinde olacaktır. Çalışmamızın temel taşı oluşturan birinci ve ikinci bölümlerde yoğun olarak zamirler üzerinde durulmuştur. Zamirler hakkında ilk bilgiler âyet tefsirlerinde yer almıştır. Sonraki dönemlerden itibaren ulûmu’l-Kur’ân, nahiv ve meânî eserlerinde önemli konularda zamirlere değinilmiştir. Zamanla zamirlerle ilgili detaylı eserler telif edildi. Bunlardan en önemlileri en eski çalışma olan Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*⁵ adlı eseridir. Bunun yanında yine klasik eserlerden Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *Hem ‘u’l-hevâmi*’si,⁶ Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal*’ı,⁷ bu eser üzerine şerh yazan İbn Yaîş’in (ö. 643/1245) *Şerhu’l-Mufasssal*’ı⁸, Muhammed Ali es-Sabbân’ın (ö. 1206/1792) *Hâşiyetu’s-Sabbân*’ı,⁹ modern eserlerden ise Fadıl es-Samirâî’nin (ö. 1998) *Meâni-n-Nahv*’ı,¹⁰ Mustafa el-Galâyînî’nin (ö. 1944) *Câmiu’d-Durûsi’l-Arabiyye*’si¹¹ ve Abbâs Hasan’ın (ö. 1979) *en-Nahvu’l-Vâfi*’si¹² gramerle alakalı bölümlere öncülük etmiştir.

Tezin ana bölümlerine geçmeden önce birinci bölümde ele alınan zamir konusu ile asıl konumuz olan Hüve zamirini ilgilendiren iki konuya kısaca değinmek uygun olacaktır. İlki Hüve zamirinin dil ilimlerindeki yerini belirlemeye yarayacak olan sarf ve nahiv ilimlerinin kapsamı, ikincisi ise dil ilimleriyle diğer disiplinlerin ilişkisi konusudur.

Nahiv ve Sarf İlimlerinin Kapsamı

Zamirler dilbilgisinin belirlediği kelime kategorilerinden biridir. Hüve zamirini incelemeye başlamadan önce zamirlerin iki dilbilgisi alanından hangisinin konusu olduğunu belirlemek gerekmektedir. Başka bir deyişle zamir konusu cümle dizimini inceleyen nahvin mi yoksa kelime yapımını ve çekimini inceleyen sarfın mı ilgi alanına girdiğini netleştirmek gerekir. Zamirler bir kelime türü olması ve kendi içerisinde cinsiyet ve sayıya göre yapılarının değişmesi bakımından sarf ilminin konusu olabilir niteliktedir. Şu var ki Arapça’da her bir

³ Salih Türkmenoğlu, *Kur’an-ı Kerîm’de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁴ Servet Demirbaş “Kur’ân-ı Kerîm’de ‘Zamîru’ş-Şe’n ve’l-Kıssa’ Üslûbu ve Meâllere Yansıması”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021).

⁵ Amr b. Osmân Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hanci, 1998).

⁶ Celaeddin es-Suyûtî, *Hem ‘u’l-Hevâmi*, thk. Abdulhamid Hindavi (Mısır: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.).

⁷ Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san ‘ati’l-i ‘râb*, thk. Ali Ebû Malahham (Beyrut: Mektebetü’l-Hilal, 1993).

⁸ Ebu’l-Bekâ el-Halebî İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal* (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2001).

⁹ Muhammed Ali es-Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Üşmûnî li-Elfiyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1997).

¹⁰ Fadıl Sâlih es-Samirâî, *Meâni-n-Nahv* (Ürdün: Darul Fikr, 2000).

¹¹ Mustafa el-Galâyînî, *Câmiu’d-Durûsi’l-Arabiyye*, 30. Basım (Beyrut: Mektebetü’l ‘Asriyye, 1994).

¹² Abbâs Hasan, *en-Nahvu’l- Vâfi*, 15. Basım (b.y.: Darul Maarif, ts.).

zamir kelimesi sabittir ve değişime uğramaz. Bu yönüyle de sarf konusu olmanın dışına çıkar. Dolayısıyla her bir ilmin kapsamını belirlemek bahsi geçen karmaşanın aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

Klasik dilbilgisi kaynaklarından modern kaynaklara kadar bütün dilbilgisi çalışmaları zamirlere yer vermiştir. Dolayısıyla zaminin bu çalışmalarda hangi bölümde veya hangi ilim dalında ele alındığını tespit etmek, yukarıda arz ettiğimiz problemin çözümüne ilişkin önemli bir ipucu olacaktır. Bu nedenle nahiv ve sarf ilimlerinin kapsamına ilişkin kısa bilgi vermek Hüve zamininin yerini belirleme konusunda faydalı olacaktır. Burada öncelikle nahiv ilminin kapsamından söz edilmesi gerekmektedir.

Sözlüklerde ism-i mef'ûl anlamı bir mastar olan nahiv kelimesi, yönelmek, kastetmek vb. anlamlarına gelmektedir.¹³ Sözlük anlamıyla beraber bir ilim dalının ismi olarak anılması da Hz. Ali'nin (ö. 40/661) kelime çeşitleriyle tanımlarını kapsayan bir sayfayı Ebu'l-Esved ed-Düeli'ye (ö.69/688) verdikten sonra söylediği /أُنْحُ هَذَا النُّحُو/ “Bu yola girerek ilerle” sözüne dayandırılmaktadır. Mezkûr hadisenin nahiv ilminin temelini oluşturduğu ve bu ilme nahiv denilmesine sebep olduğu çoğunluk tarafından kabul edilmektedir.¹⁴

Erken dönem kaynaklarda yer alan tanımlar incelendiğinde nahiv ilminin daha kapsamlı bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Erken dönem dilbilgisi âlimleri nahvi bugünkü gramerin karşılığında kullanmışlardır. Bu, Arap dilini oluşturan diğer unsurlarla ilişkili olmasıyla alakalı bir durumdur. Dil ilimleri ilk zamanlarda lügat, nahiv ve edebiyat gibi ilimleri kapsarken, zamanla genişleyerek ahhâr, siyer, kıraât, sarf, ıstikâk, şiir, arûz, meânî ve beyân gibi ilimleri de içine almıştır. Sonuç olarak nahiv ilmi sadece bugünkü konuları kapsamayıp, sarf, fonetik, garîb kelimeleri ve lehçe farklarını kapsayan disiplindi. Bütün bunları kapsayan Arap grameri de العَرَبِيَّةُ / el-Arabiyye şeklinde ifade edilmişti.¹⁵

Nahiv ilminin erken dönemlerdeki kapsamını görmek için günümüze ulaşan en eski nahiv çalışması olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* isimli eserine bakmak gerekir. Çünkü o sadece bugünkü nahiv konularını ele almayıp lafız ve anlamlardaki tasarruf biçimlerine ve sözün maksatlarına (makâsıd-ı'l-Arab) da dikkat çeken bir içeriğe sahiptir. *el-Kitâb* grameri, lügati ve edebiyatı ile bütün dil ilimlerinin esaslarını içeren kapsamlı bir eserdir. Bu gerçek göz önüne alındığında Sîbeveyhi'in eseri bugünkü belagat ilimlerini de içermektedir. Ayrıca kelâmın

¹³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3. Basım (Beyrut: Dâru'l-Sadr, 1414h), “nhv”, 15/309; Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, nşr. Muhammed Naim el-Araksûsi (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1998), “nhv”, 1337.

¹⁴ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 6. Basım (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 15; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300.

¹⁵ Abdülkerîm Muhammed el-Es'ad, *el-Vasît fî Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî* (b.y.: Dâru's-Şevâf, Riyad, 1992), 15-16; Durmuş, “Nahiv”, 32/301.

doğruluk dereceleri hasen-cemîl, müstakîm, ahsen, ecmel, müstakîm, kabîh, müstağni, câiz, redî, muhal gibi ahlâkî değer ölçüler çerçevesinde değerlendirmiştir.¹⁶

Erken dönem dilbilgisi âlimleri nahvin tanımından ziyade daha çok içeriğiyle ilgilenmişlerdir. Bu eserlerde bilimsel tanımdan çok gramerin felsefî tanımı yapılmıştır.¹⁷ Sîbeveyhi gibi birçok âlim, nahiv ilminin salt kural ve kaidelerden oluşmadığı görüşündedirler. Zaman zaman nahvin mantıksal karakterine de vurgu yapılmışlardır. Çünkü dil düzeyindeki doğruluğunu tespit eden nahiv ilmi ile o ifadenin düşünce düzeyindeki doğruluğunu belirleyen mantık ilmi birbirinden bağımsız düşünülmemiştir.¹⁸ Yine Nazım teorisi ile semantik unsur-gramatik unsur ilişkisinin terkip düzeyinde kuramsal çerçevesini çizmekle nitelendirilen ve nahiv ilminin akıl yürütmeye dayalı karakterini ortaya koyduğu belirtilen Abdulkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078) "nazım" ile "nahiv" ilmi arasında güçlü bir ilişki kurup zaman zaman bunların aynı anlamda kullanılabileceğini ifade eder. Ona göre nahiv, sözün doğruluk ve yanlışlık sınırlarını belirleyen "standart nahiv kuralları" değildir. Cürçânî nahiv ilminin kelime sonundaki hareke değişimlerini belirlemekten daha fazlasını kapsadığını belirtir.¹⁹

Sîbeveyhi'den sonra bu anlayışı Müberrid (ö. 286/900) *el-Mukteḍab*, Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Mufasssal* ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) *el-Elfiyye* gibi eserlerinde devam ettirmişlerdir. İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) ve İbn Usfûr el-İşbîlî (ö. 669/1270) gibi dilbilgisi âlimleri nahiv ilmini "ilmü'l-Arabiyye" ile eş anlamlı kabul edip alanı daha da genişletip nahiv, sarf, lugat, aruz, kafiye, iştikak, şiir yazma usûlü, inşâ, meânî, beyân, hat gibi dil ilimlerini bütün yönlerini kapsayan bir ilim şeklinde ele almışlardır.²⁰

Dil ilimlerin müstakilleşmesi sonucunda hicrî III. yüzyıldan itibaren nahiv ilmi günümüzdeki sözdizimi/sentaksı karşılayan bir ilim olmuştur. Geç dönemlere kadar nahiv ilmi, "i'râb ve binâ yönünden Arabî kelimelerin durumları kendisiyle bilinen ilimdir" şeklinde tanımlanmıştır.²¹ Buna göre nahiv ilminin tarihi sürecine bakıldığında sarf ve i'râb konuları da birlikte ele alınıyordu. İ'râb ve nahiv kavramlarının birbirine olan yakınlıkları sebebiyle erken

¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*; Muhammed Hamâse Abdullatîf, *en-Nahv ve'd-delâle* (Kahire, Dâru's-Şurûk, 2000), 26-27; Ali Ebu'l-Mekârim, "Havle'l-müşkilâtî'l-menheciyye fî mü'ellefâtî'n-nahvi't-talîmî", *Buhûsü Külliyyeti'l-luğati'l-'Arabiyye/2* (1404-1405), 371-398.

¹⁷ Durmuş, "Nahiv", 32/301.

¹⁸ Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 9.

¹⁹ Abdulkâhir b. Abdîrahmân el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir (Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 2019), 82-83.

²⁰ Ebu'l-Mekârim, "Havle'l-müşkilâtî'l-menheciyye fî müellefâtî'n-nahvi't-talîmî", 381-382; Durmuş, "Nahiv", 32/301.

²¹ Hudarî, *Hâşiyetü'l-Hüdârî, 'alâ şerh-i İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/15; Nihad M. Çetin, "Arap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1991), 3/296; Soner Gündüzöz, "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doguşu Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (Ocak 1997), 293.

dönem dilbilgisi âlimleri bu iki kelimenin birbirinin yerine kullanılmasında bir beis görmemişlerdir.²²

Modern dönemdeki birçok dil âlimi i‘râbı nahiv konusu olarak kabul etmişlerdir. İ‘râbın tanımında da birleştikleri nokta, âmillerin değişmesiyle cümle içerisinde kullanılan kelimenin son harfinin harekesinin değiştiği olmuştur.²³ Nahiv ilmini sistemleştiren Sîbeveyhi *el-Kitâb* isimli kitabında i‘râb teriminin ilk tanımını yaparken, kelime sonunun değişim alametleri olan raf‘, nasb, cer ve cezmden bahsettikten sonra bunları “i‘râb harfleri” diye tarif etmiştir.²⁴ Zamanla sarf müstakil bir ilim olunca nahiv ismi i‘râbla eşdeğer olmuş ve sonrasında i‘râb, ilim dalı olmaktan çıkmıştır. İ‘râb artık nahvin bir konusu olmuş ve her i‘râb bir nahiv sayılmıştır.²⁵ Buna göre nahiv ilminin; terkip ve üslûba ilişkin hususları, işlevsel-gramatik anlamları, hazif, takdim, tehir, mu‘reb ve mebnîler gibi konuları kapsadığını söyleyebiliriz. Böylece nahiv, sözdizimi ve sözdizimi çerçevesinde hapsolan anlamla ilgilenen bir ilme dönüşmüştür.²⁶ Özetle nahvin konuları genel anlamda âmil-ma‘mûl ve amel şeklinde tasnif edilir. Bu unsurlardan amel, âmil ile ma‘mûl arasındaki ilişkiyi meydana çıkaran bir durumdur.²⁷ Bu özet tarife göre nahiv i‘râb üzerinde tanımlanmıştır ve temel fonksiyonu kelimeler arası ilişkileri incelemek olarak belirtilmiştir.²⁸

Arap gramerinin temel iki dayanağından biri de sarf ilmidir. Sarf ilminin kurucusu ve ne zaman ortaya çıktığı belli değildir. Çünkü sarf, dil ilimlerin ilk safhalarında başlı başına bir ilim dalı sayılmayıp nahvin bir bölümü olarak görülmekteydi. Nahvin kurulduğu dönemden gelişmeye başladığı döneme kadar sarf, nahiv, lügat, belagat ilimleri ve Arapça ile ilgili ilimler hep bir bütün (el-Arabiyye) olarak değerlendirilmiştir. Sarf ilmi de bu ilimler arasında yer almıştır.²⁹

Arap gramerinin öncüsü olan Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında günümüze ulaşan en eski sarf tanımı bulunmaktadır. Sîbeveyhi Arapların isimler, sıfatlar, illetli olan ve olmayan fiillerden oluşturdukları ve ancak dillerinde olmayıp kendi yapısının dışında illetli olanın benzerinin ölçü alındığı şeyi nahivcilerin “et-tasrif” (sarf) olarak isimlendirdiğini söyler.³⁰ Bugün elimizde

²² İbn Manzûr, “arb”, 1/589.

²³ Tacettin Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 35.

²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/13.

²⁵ Harun Abacı, *Kur‘ân’ın Anlam Farklaşmasına İ‘râbın Etkisi: Âlûsî Tefsiri Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2015), 56.

²⁶ Abdullaîf, *en-Nahv ve'd-Delâle*, 25; Bünyamin Aydın, “Sözdizimsel Bulanıklık Bağlamında Gramatik Çözümlemenin Niteliği Üzerine Bir İnceleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*/40 (2018/1), 125; Durmuş, “Sîbeveyhi”, 37/131; Durmuş, “Nahiv”, 32/301.

²⁷ Abduh Râcihi, *et-Tatbîku ‘n-nahvî* (b.y.: Mektebetü'l-Meârif, 1999), 19.

²⁸ Mehmet Ali Şimşek, “Arap Dilinde İrâbın Yeri, Anlatım ve Anlamdaki Rolü”, *Nüşa*/22 (2006), 41.

²⁹ İsmail Demir, “Sarf Bilgisi ve Ömer b. Ali b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî’nin “er-Risâle fî Temeyyuzi’l-Ebvâb” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Eylül 2014), 64.

³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/242

bulunan en eski çalışma olan bu eser bize sarfa ilişkin meselelerin o dönemde ele alındığını ve tartışıldığını gösterir.

Sarf, nahiv ile fonoloji (sesbilim) arasında bir dil analizi yapmaktadır. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) tarifiyle sarf, asl-ı vahidi³¹ (asıl olan tek kelimeyi) istenilen manaya göre çeşitli şekillere çevrilmesinden bahseden bir ilimdir.³² Nahiv cümlelerin öğeleriyle ilgilenirken sarf ilmi kelimelerin bizatihi kendisiyle ilgilenir. Dolayısıyla sarf, bugünün kelime bilgisi ve fonolojisinin bir birleşimidir.³³ Yakın dönemlerde sarf ilmi hakkında daha kapsamlı tanımlar yapılmıştır. Bunlardan birinde kısaca “Arapça kelimelerin şekillerini inceleyen bir ilimdir”³⁴ şeklinde tarif edilir.

Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) ifadesine göre sarf ilmi kelimeleri iki yönden ele alır. Bunların ilki, ism-fâil, ism-i mef'ûl, mastar, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i tasgîr gibi kavramlarla ifade edilen ve kelimeleri çeşitli anlamlara gelen sigalara (şekil ve kalıp) koymaktır. İkincisi ise ziyade, hazf, ibdal, kalb, nakl ve idğam gibi geçici bir durumdan dolayı kelimelerin başına gelen değişikliktir.³⁵

Sarf ilminin konusu olan kelimeler (isim, fiil ve harf) çeşitli anlamlar taşıyan ve zihinde anlamsal olarak karşılığı olan birimlerdir.³⁶ Kelime ve kelimenin zihindeki karşılığı sürekli birbirini gerekli kılar ve telaffuz etme esnasında birbirini çağrıştırır. Arapça'da farklı kalıplar yoluyla bir kelimedede meydana gelen değişiklik, kelimenin üstlendiği anlam açısından önemli bir rol oynamaktadır. Arap dilinin de kelimelerin değiştirilerek elde edilebileceği oldukça fazla kalıbı vardır. Dolayısıyla kelimelerin yapısındaki hareketler ve vezin harfleri değiştikçe kelimenin anlamı da değişebilir.³⁷ Örneğin /نَصَرَ/ dediğimizde “yardım etti” anlamında bir fiil, /نَصَّارَ/ dediğimizde “çok yardım eden” anlamı bir isim, /نَصْرُ/ dediğimizde ise “yardım etmek” anlamında kullanılan bir mastardır. Örnekteki gibi anlamların farklı olması kelimelerin girdiği kalıplar sebebiyledir. Bu örneklerde olduğu gibi kelime seslerindeki ve kalıplarındaki bu farklılıklar belli anlamlara karşılık gelmektedir.

Kelime sonundaki hareke nahiv ilminin alanına girer. Dolayısıyla kelimenin sonundaki hareke anlam açısından önemlidir. Bilinmediği zaman birden fazla anlam ihtimali söz

³¹ Bk. Sa'düddîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Tedricü'l Edânî İlâ Kıraati Şerhi's-Sa'd Ala Tasri'î'z-Zencânî* (b.y.: Darü'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.), 11.

³² Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 84.

³³ Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”, 298; Selami Bakırcı–Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019), 189.

³⁴ Hasan Hindavi, *Menâhicu's-Sarfıyyîn ve Mezâhibuhum* (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1989), 15.

³⁵ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957), 1/297.

³⁶ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitabu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî, 2. Basım (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 64-67.

³⁷ M. Mücahit Asutay, *Arap Anlam Bilimi ve Arap Anlam Biliminin el-Hasâis'teki Temelleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2013), 56-61.

konusudur. Mesela /وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ/ ³⁸ (Hurma ağacının tomurcuğundan sarkan iki salkım/salkımlar) âyetinde /قِنْوَانٌ/ kelimesinin müfredi /قِنْو/’dür. Kelime tesniye ve cemi /قِنْوَانٌ/ sigalarına aktarıldığında şekil olarak aynı olmaktadır. Burada nahiv ilmi devreye girerek kastedilen mana tesniye olursa /قِنْوَانٌ/, cemi kastedilirse /قِنْوَانٌ/ harekesi verilir. İşte burada nahiv ilmi kelime sonundaki harekeyi belirleyerek anlam karışıklığını gidermektedir.³⁹

Bu bilgilerden hareketle Nahiv ilmi kelimelerin cümle içindeki vazifelerine ve bu vazifelere göre sonlarının aldığı durumla ilgilenirken, sarf ilmi bir kelimenin bir şekilden diğer şekle dönüşmesi ile ilgilenir. Çalışmamız bir zamiri incelemek olduğu için bu kelime türünün literatürde hangi ilmin konusu olduğunu tespit etmek gerekir. Dil ilimlerinin erken dönem eserlerinde nahiv ve sarf ilimlerinin konuları birlikte ele alınmıştır. Dolayısıyla bu dönem içerisinde hangi ilmin kapsamına girdiği ile ilgili bir ayrım yoktu. Bu iki ilmin müstakilleşmesi sonucunda zamir konusunun hangi türün kapsamına girdiği ile ilgili ise şunları söyleyebiliriz: Zamirler tek kelime olması itibariyle sarf ilminin konusu olmak durumdadır. Diğer taraftan zamirler yapısı bakımından değişmeyen ve mebnî olup mahalli i‘râb alan kelimelerdir. Bu özelliğe göre de zamir nahvin kapsamından çıkmaktadır. Zamirler kelime grubu olarak hem nahvin hem de sarfın dışında kalan özelliğe sahiptir. Böyle olmakla birlikte zamirler konusu geç dönem dilbilgisi eserlerinde nahiv kitaplarının kapsamına girmiştir.⁴⁰

Zamirler bir kavram olarak dil ilimleri içerisinde üretilmiş olsa da diğer ilimlerin aracı veya konusu olmuştur. Bu noktada dil ilimlerinin diğer ilimlerle olan ilişkisine de kısaca değinilecektir.

Dil İlimlerinin İslâmî ve Beşerî İlimlerle İlişkisi

İnsanlığın ürettiği ilimler dil aracılığıyla yayılmakta, kaydedilmekte ve sonraki nesillere aktarılmaktadır. Gerek çeşitli ilimlere ait metinlerin anlaşılmasında gerekse dinî metinlerin anlaşılmasında dilbilgisinin önemi tartışılmazdır. Bu sebeple her kadîm kültürde olduğu gibi Arap kültüründe de dil ile ilgili çalışmalar daha fazla önemsenmiş ve incelenmeye değer görülmüştür. Kur’an’ı Kerîm ve hadislerin dilinin Arapça olması neticesinde İslâmî ilimler ve Arap dilbilimi arasında zorunlu bir ilişki doğmuştur.⁴¹ Dil ilimleri alanında nahiv ve sarf ilimleri öncü ilimlerdenidir. Bu ilimlerin ortaya çıkmasında Kur’an’ı Kerîm ve hadis-i şerifleri doğru anlama gayreti büyük rol oynamıştır. Hz. Peygamberin olmadığı bir dönemde bu iki kaynağı

³⁸ En’am, 6/99.

³⁹ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, thk: Ali Abdülbârî ‘Atıyye (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1415), 4/224.

⁴⁰ Örnek için bk. Suyûtî, *Hem ‘u’l-Hevâmi’*, İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufassal*.

⁴¹ Kıyasettin Arslan, “Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (15 Mart), 265.

doğru anlamak büyük ölçüde Arapçanın iyi bilinmesine bağlı olmuştur. Dolayısıyla, dil ilimleriyle İslâmî ve beşerî ilimlerin ilişkisi, söz konusu ilimlerin oluştuğu dönemlere kadar uzanmaktadır.

Dinî kaynaklardaki cümleleri doğru anlamak için nahiv ve sarf ilimlerini iyi bilmek gerekir. Gazzâlî (ö. 505/1111), Kur'an'daki anlama ilişkin sorunların pek çoğunun ancak nahiv ilmi ile çözülebileceğini belirtmiştir.⁴² Bahsedilen bu hususlar sadece dinî ilimlerde değil tarih ve felsefe gibi beşerî ilimler için de geçerlidir. Dilbilgisi kaidelerine ve kavramlarına bu ilimlerde de yer verilmiş ve yorum enstrümanı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla nahiv ve sarf ilimlerinin dinî ve beşerî ilimlerin her birinde önemli bir yeri vardır.

Daha önce zikri geçtiği üzere çalışmamız Hüve zamirini salt bir dilbilgisi konusu olarak ele almayıp İslâmî ve beşerî ilimlerdeki çeşitli kullanımlarına da yer verecektir. Bu nedenle nahiv ve sarf ilimlerinin İslâmî ilimlerle olan ilişkisi konumuz açısından önemlidir. Çalışmamız Hüve zamirini kelime yapısı bakımından ele alacak olsa da İslâmî ve beşerî ilimlerdeki yeri kelimenin anlamı üzerinden ele alınacaktır. Dolayısıyla bu konuda sarf ilminden ziyade nahiv ilminin İslâmî ilimlerle ilişkisi ön planda olacaktır.

Kıraat: Nahiv ilminin İslâmî ilimlerle ilişkili olduğu başlıca ilimlerden biri kıraat ilmidir. Tecvit ilmi müstakil bir ilim olmakla birlikte kıraat ilmiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle burada kıraat ve tecvidi birlikte ele alacağız. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) kıraat ilmini “Kur'an kelimelerinin okunuşlarını râvilerine nispet ederek bu kelimelerdeki farklı okuyuşları konu edinen ilimdir.”⁴³ şeklinde tanımlamıştır. Tecvit ise: “Kur'ân-ı Kerim'i, harflerin mahreç ve sıfatlarına uyarak doğru okuma alışkanlığını kazandıran bir ilimdir”⁴⁴ şeklinde ifade edilir. Kıraat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarını nasıl okunması gerektiğini öğreten bir ilimdir. Zira Kur'an lafızları kıraate göre bazen harf-hareke, bazen uzunluk bazen de sesin niteliği açısından farklı şekillerde rivayet edilmiştir. Tecvit ilmi ise kıraatten bağımsız olarak seslerin telaffuz niteliklerini inceler.

İslâmîyet'in yayılmasıyla beraber Arap dilini bilmeyen milletlerin Kur'ân'ı yanlış telaffuzlarla okumaya başlaması Müslümanları kıraat rivayetleri ve telaffuzlar üzerinde çalışmaya itmiştir. Dil âlimleri de Kur'ân'ın dil hatalarından dolayı yanlış anlaşılacağını düşünüp endişe duymuşlardır. Bu sebeple Arap dilinin saflığını korumak için de dil kurallarını tespit etme girişimlerini başlatmışlardır.⁴⁵ Buna göre dilbilgisi âlimleri Kur'ân'ı harf harf,

⁴² Ebu Hamid el-Gazzali, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Hito, 2. Basım (Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Muasır, 1998), 572.

⁴³ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Muncidu'l-Mukriîn ve Murşidu't-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 9.

⁴⁴ Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kırâat*, 18. Basım (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 34.

⁴⁵ Hasan Avn, *el-Lugatu ve'n-nahv* (İskenderiye: Matbaatu Royal, 1952), 153-155.

kelime kelime olarak bütün yönleriyle irdeleyip genel kabul edilebilir kurallar tespit etmeye çalışmışlardır.⁴⁶ Bu safhada kıraat ve tecvidin yani doğru telaffuzun hizmetinde olan dilbilgisi çalışmaları, kıraatleri kaynak olarak kullanarak nahvin hizmetine sunmuştur. Nahvin ilimleşme sürecinde kıraatler en önemli delillerden sayılmıştır. Nahiv ilmi, kurallarının ne derece sağlam ve tutarlı olduğunu ve sağlam temellere dayandığını göstermek için kıraatlerden faydalanmıştır.⁴⁷

Kıraat ilmi ise hem sahih, fasih ve yaygın kıraatlerin tespitinde hem de bunlar arasındaki tercihte nahiv ilmine başvurmuştur. Kıraatlerin sahih sayılabilmesi için nahiv kurallarına bir yönüyle de olsa uyması gerektiği kuralı getirilmiştir. Her iki ilmin birbirini ihticâc için delil olarak kullanması, nahiv-kıraat ilişkisinin mahiyetini gösteren bir durumdur.⁴⁸ Birbiriyle bağlantılı olması hasebiyle ilk nahivciler, ilk kıraatçılardan veya Kur'ân üzerinde çalışmalar yapan kişilerden olmuştur.⁴⁹ Ancak her ne kadar nahiv eserlerinde kıraatler irdelenmişse de dilbilgisi âlimlerinin kıraatleri bir bütün olarak görmesi mümkün değildi. Çünkü dil âlimleri sadece yaşadığı bölgelerde öğrendikleri, okudukları ve amel ettikleri Kur'ân'da kıraat olarak nitelendirilen farklılıklardan haberdardı. Mesela Sîbeveyhi, meşhur eserinde yeri geldikçe kıraat imamlarından bahsetse de hepsinden söz etmemiştir. Bu sebeple dilbilgisi âlimlerinin kural vazetme sürecinde farklı deliller ışığında kısmen de olsa farklı kurallara ulaştıkları söylenebilir.⁵⁰

Nahiv kuralları kısa bir süre içinde vazedilmeyip uzun bir süreç içinde oluşmuştur.⁵¹ İlk zamanlarda önemsenmeyen veya bilinmeyen deliller sonraki dönemlerde nahivciler tarafından kabul edilmiştir. Bu delillerden biri de farklı coğrafyalarda okunan kıraatler olmuştur. Bir nahiv âlimi bütün lehçeleri ve istişhâd için kullanacağı delillerin hepsini bilmediği için bildiği kıraate göre hüküm vermiştir. Buna bağlı olarak bir nahiv âliminin okunmasında cevaz gördüğü kıraatı bir başkası kabul etmeyebilir. Kimi zamanda nahiv âlimlerin karşılaştıkları kıraatler de hakikat olarak kabul edilerek eleştirilmiş, geliştirilmiş veya tashih edilmiştir. Kimi zaman ise genel kurallara istisnâlar getirilmiştir. Özel olarak istisnâ kuralları, genel olarak dil ilimlerinin kıraat ilmiyle ilişkisini göstermesi için zamirin mecrûr isme atfı konusunu örnek verebiliriz. Zâhir ismin mecrûr zamir üzerine atfedilip atfedilemeyeceği konusunda Basralı ve Kûfeli dilbilgisi âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Bu hüküm Basralılara göre harf-i cerin tekrar edilmesiyle zaruri

⁴⁶ Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 168.

⁴⁷ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 175-176.

⁴⁸ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 169.

⁴⁹ Mehdî Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâsâti'l-lugati ve'n-nahv* (Kahire: Mektebetü ve Matbaatu Mustafa el-Baba Halebi ve Evlâduhu, 1958), 20.

⁵⁰ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 170.

⁵¹ Saîd Afgânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmîyye, 1987), 120.

durumlar için mümkün olurken, Kûfeliler için zaruri olmaksızın cevaz verilmiştir. En önemli delilleri ise kıraat âlimi olan Hamza'ya (ö. 156/773) isnad edilen /وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ/ ⁵² âyetindeki /وَالْأَرْحَامَ/ kelimesinin mecrûr kıraatidir. Ancak imam Hamza dışında yedi kıraat imamı mansûb okur. ⁵³ Buna göre kıraatler, nahiv ilmine yeni bir kural vazında temel kaynak olmuş veya var olan kuralları gerekçelendirmede temel kaynak olmuştur. Kur'an kıraatleri, nahiv kaidelerini zenginleştirmiş, değerini arttırmış, kural ve kaideleri teyit edip güçlendirmiştir. ⁵⁴

Dil ilimleri ile kıraat ilmi arasındaki ilişkiyi en geniş haliyle özetleyecek olursak, kıraat ilmi, kıraatlerin sahîh veya şaz olarak belirlerken nahiv ilmine başvurmuştur. Nahiv ilmi açısından ise nahvin delillendirmede kullandığı kaynaklardan biri olmuştur. Buna göre nahiv ilmi ile kıraat ilmi arasındaki ilişkiyi karşılıklı etkileşim düzleminde değerlendirebiliriz. Buraya kadar ifade edilenlerden yola çıkılarak şu denilebilir ki: Nahiv ilmi bugünkü haliyle bilinen kıraatlerin tespit edilmesiyle beraber gelişmiştir. ⁵⁵

Tefsir: Nahiv ilminin irtibatlı olduğu ilimlerden biri de tefsir ilmidir. Tefsir, “Kur'an lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip halindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan manalarından bahseden ilim dalıdır” şeklinde tarif edilmiştir. ⁵⁶ Kısaca ifade edecek olursak tefsir ilmi, Kur'ân-i Kerîm'de Allah'ın muradını anlamak için başvurulmuş bir ilimdir. ⁵⁷

Kur'ân-ı Kerîm lafız ve manadan oluşmaktadır. Nahiv ilmi lafzı, tefsir ilmi ise lafzının manaya delâleti ve manadan neyin kastedildiğini inceler. Tefsir ilmi açısından bakıldığında nahvin Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında yeri oldukça önemlidir. Bu durumda tefsir yapmaya ehil olan müfessirin şartlarından biri de nahiv ilmini derinlemesine bilmesidir. Zira nahiv ilmi, Kur'an naslarının tahlil edilmesinde, ağır terkipleri ve ince manalarının anlaşılmasında önemli bir araçtır. ⁵⁸

Abdulkâhir el-Cürcânî nahiv ilmi ile Kur'an'ı anlama arasında sıkı bir ilişki kurmuş: “insanları nahivden uzaklaştırmanın, onları Allah'ın kitabından uzaklaştırmak anlamına geldiğini” beyan ederek tefsir için nahiv ilminin vazgeçilmez bir ilim olduğuna dikkat

⁵² Nisâ, 4/1

⁵³ Zühreî Gazi Zâhid, “en-Nahviyyun ve'l-Kırââtü'l-Kur'âniyye”, *Mecelletü Edebi'l-Müstensıra*/15 (1987), 138-139; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 1/167; Ebü Zekerîyya Yahya b. Ziyad el-Ferra, *Me'ani'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf Necâfî vd. (Mısır: Daru'l-Mısriyye li't-Telif ve't-Tercüme, ts.), 1/251.

⁵⁴ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 184.

⁵⁵ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 173-177.

⁵⁶ Ebü Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâ* (Beyrut: Darü'l Fikr, 1420h), 1/26.

⁵⁷ Cüneyt Eren, “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi”, *İSAV Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III* (2002), 258.

⁵⁸ Eren, “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi”, 264.

çekmiştir.⁵⁹ Çünkü mananın ne olduğunu ortaya çıkaran i'râb'tır, i'râb olmadan lafız manaya kapalıdır. Arapça bir ifadeyi anlamak için sözler maksadına uygun şekilde harekelenir, muhâtab da onu telaffuz eder ve kolaylıkla anlar.⁶⁰ Suyûtî'nin (ö. 911/1505): "Kur'an'ın i'râbını bilmenin faydası, doğru manayı bilmektir. Çünkü i'râb manayı açıklığa kavuşturur ve mütekellimin amacının ne olduğunu ortaya koyar" ifadesi Kur'an için i'râb'ın vazgeçilmez olduğunu gösterir.⁶¹

Hicrî ikinci yüzyıla kadar nahiv ilmi tefsir kaynakları arasında yer almamıştır. Çünkü Kur'an öncelikle dil bakımından bu döneme gelene kadar Arapça konuşanların selikalarına ve dil maharetlerine yabancı gelmeyip, genellikle anlaşılırmaktaydı.⁶² Ebu Hayyan el-Endelûsî (ö. 745/1344) önceleri tefsirin lügat açıklamaları, sebab-i nüzul, nesh bilgisi ve kıssaların naklinden ibaret olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı nahiv ilmine ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak daha sonraları fetihlerle İslâmîyet yayılmış, Arapçayı bilmeyenler Kur'an'ı anlamak için nahiv ilmi kendisine müracaat edilen önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir.⁶³ Buna göre nahiv, Kur'an-ı Kerim'in korunması ve doğru anlaşılmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri sayılır.⁶⁴

Öte taraftan Kur'an'ın i'râbına mahsus bazı durumların varlığı sadece tefsirde kullanılan kavramların kullanılmasına yol açmıştır. Dilbilgisi kavramı olan i'râb, tefsir ilminde özel bir anlamla kullanılmış ve kavrama eklemeler yapılmıştır. Tefsir ilminde karşılaşılan birden fazla i'râb durumu ve ona bağlı olarak anlamın değişmesi, "te'addudu'l-i'râb" ve "ihtilâfu'l-i'râb" gibi kavramlarıyla ifade edilmiştir.⁶⁵ Durumu bir misalle anlatmak için *وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِلشَّاعَةِ*⁶⁶ (O kıyamete ait bir bilgidir.) âyetindeki "hü" zamirini ele alalım. Bu zaminin kim için kullanıldığını bilinmeden âyetin anlamı tam olarak anlaşılmaz. Tefsir geleneğinde kimisine göre bu zamir Kur'an'a, kimisine göre Hz. İsa'ya, kimisine göre de Hz. Muhammed'e işaret eder. Yapılacak tercihe göre âyetin anlamı da farklı yorumlanmıştır.⁶⁷ Yukarıdaki tercihlere göre i'râb ve ona bağlı olarak anlam değişecektir. Bu noktada tefsirde dil dışı unsurların da kullanıldığını hatırlatmak isteriz.

⁵⁹ Cürânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 28.

⁶⁰ Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'iha*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim vd. (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2014), 1/264.

⁶¹ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 2/309.

⁶² Eren, "Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi", 264.

⁶³ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420h), 1/12.

⁶⁴ Eren, "Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi", 266.

⁶⁵ Mehmet Kaya, "Farklı İ'râb Değerlendirmelerinin Tefsire Etkisi", *Hitit ÜİFD* 13/25 (Haziran 2014), 182.

⁶⁶ Zuhurf, 43/61.

⁶⁷ Kaya, "Farklı İ'râb Değerlendirmelerinin Tefsire Etkisi", 63.

Fıkıh: Nahiv ilminin irtibatlı olduğu ilimlerden biri de fıkıh ilmidir. Fıkıh ilmi, müctehitlerin her bir amelî meseleyi ilgilendiren bütün delilleri tek tek inceleyip onlardan hüküm çıkarma ilmine denir.⁶⁸ Fıkıh ilminin başlıca kaynaklarından ikisi Kur'an ve sünnettir ki bunlar da Arapça naslardır. Nasları yorumlayıp hüküm çıkarmak için söylenen cümleyi anlamak gerekir. Yorumlamak için gerekli şartların başında dili ve kullanımlarını bilmek gelir. Yorumlama yolları ise fıkıh ilminin fıkıh usulü kısmında ele alınır. Bundan dolayı usûl âlimleri dile oldukça önem vermiş ve eserlerinin yarıya yakını dil ile ilgili bahislere ayırmışlardır.⁶⁹ Bu eserlerde usûl ilmi öğrenilmeden önce nahiv ilmini bilme zorunluluğuna vurgu yapılmış, müctehidin de Arap dilini bilme şartı getirilmiştir.⁷⁰

Fıkıh usûlü eserlerinde dil ile ilgili meseleler lafız ve delâlet konuları içeresindedir. Bunun temel sebebi hüküm çıkarılan nasların yani Kur'an ve hadislerin Arapça olmasıdır. Bu naslardaki ifade çeşitleri oldukça fazladır. Bu nasları anlama ve onlardan hüküm çıkarmada nahiv ilminin önemli bir rolü vardır. Çünkü nahiv cümleleri öğelerine ayırma ve cümle yapılarını analiz etme imkânı sağlamaktadır. Bu sebeple pek çok usûl eserlerinde nahiv meseleleri yer almıştır.⁷¹

İlk usûlcü olarak kabul edilen İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi âlimler usûl-i fıkıhı, fıkıhın mantığı olarak kabul ederler. Çünkü usûl-i fıkıh, fikhî düşüncenin metodu ve fâkihin hüküm çıkarırken istinbat çabası sırasında onun hata yapmasını engelleyen kurallar bütünüdür. Usûlcü delili zabt için nahiv ilmine başvurup, istinbatta dayandığı nassı istenilen şer'î hükmün bir sonucu yapabilmesi için nassın ihtiva ettiği kelime, terkiplerin ve bunların maksat ve amaçlara olan delâletlerini araştırıp incelemek zorundadır.⁷²

Nahiv ilminin Kur'an'daki hükümlerin tefsirinde önemli bir rolü vardır. Anlamı belirlemede aktif olan nahiv kurallarının farklı olması fıkıh ekollerini farklı görüşlere sevk etmiştir. Bundan dolayı fer'î meselelerdeki bazı hükümlerin farklı olması, fakihlerin nahiv kaidelerindeki ve dil üsluplarındaki farklı değerlendirmelerinden kaynaklanmıştır.⁷³ Fıkıh âlimleri görüşlerini temellendirmek için de Kur'an'daki herhangi bir âyeti dayanak yaparak kendi ekolüne göre yorumlar.⁷⁴

⁶⁸ Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 27.

⁶⁹ Osman Güman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi (El-İsnevî Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2006), 31.

⁷⁰ Ahmet Suphi Furat, "İslamî İlimler Araştırmacısına Gerekli Filolojik Hazırlık", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*/55 (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 353.

⁷¹ Mehmet Bahattin Alphan, *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2019), 20.

⁷² Mustafa Cemâleddin, *el-Bahsü'n-nahvî inde'l-usûliyyîn*, 3. Basım (İran: Dâru'l-Hicre, 1405h), 34-35.

⁷³ Abdülkerim Muhammed el-Es'ad, *Beynel'n-nahv ve'l-mantık ve ulûmi's-şerîa* (Riyad: Dârü'l-ulûm, 1983), 84.

⁷⁴ Güman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 32.

Fıkıh usûlünde ele alınan nahiv meselelerini İsnevî (ö. 772/1370) dört kısma ayırmaktadır: Bunların ilki isimlerdir; bu grupta kelam, zamir, mevsûl, harf-i tarif ile marife olan isim, müştak isim, mastar, zarf, tesniye, cem‘ ve sayı konuları ele alınmıştır.⁷⁵ Sonra fiillere yer verir; bu grupta mazi, muzâri, emir vb. konulara yer verilmiştir.⁷⁶ Ardından harflere yer verir; bu grupta cer harfleri, nasb eden harfler, atıf harfleri ve diğer meânî harfleri zikredilmiştir.⁷⁷ Son olarak ise kalıp ifadelerle yer verir; bu grupta istisnâ, hâl, sayı, kasem, atıf, sıfat, te’kîd, bedel ve şart-ceza konuları ele alınmıştır.⁷⁸

İsnevî, *el-Kevkebû’ d-dürri* adlı eserinde nahiv kurallarını fikhî meselelere tatbik ederek fıkıh ve fıkıh usûlü ilminin nahiv kurallarıyla sıkı bir ilişkisi olduğunu belirtmiştir. Buna göre fıkıhçılar da hükümlerin belirlenmesinde etkili olan bu kurallara dayanarak nahiv ilmi vasıtasıyla bazı fikhî meseleleri bu kurallara göre çözmüşlerdir.⁷⁹ Mesela; “Gâib bir zamirin kendisinden önceki bir şeye dönme ihtimali varsa bir delil bulunmadığı sürece bu zamirin en yakın olan isme dönmesi” şeklinde ifade edilen kural böyledir.⁸⁰

Özetle fıkıh usûlünün tesisinde nahiv ilmi bilinmesi gereken ilimlerin başında yer almıştır. Fıkıh usûlü ve nahiv ilminin etkileşimi göz önüne alındığında daha çok nahvin etkisi ön planda olmuştur ve bu çerçevede gelişmiştir. Bu sebeple usûlcüler de nahiv âlimlerinin çıkardıkları kural ve kaidelere benzer bir metod uygulamış ve bazen de bu konuda içtihat etmişlerdir.

Kelam: Dil ilimlerinin ilişkili olduğu ilimlerden biri de kelâm ilmidir. İslâm geleneğinde ıstılâhî olarak kelâm ilminin birden fazla tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan bir kısmı konusuna, bir kısmı amacına bir kısmı da tarihî süreç içerisinde ortaya çıkan ekollerin görüşleri çerçevesinde yapılmıştır.⁸¹ En yaygın tanımlardan birine göre kelâm, “Allah’ın zâtından ve sıfatlarından, mebde’ ve meâd itibarıyla mümkünâtın durumlarından -İslâm kanunu üzere- bahseden bir ilimdir”⁸² şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre dil ilimleri ile kelam ilmi ilişkisi, dilbilgisinin kelam ilminde bir yorumlama aracı olmasının dışına çıkmaması gerekir. Nitekim iki alan arasındaki ilişki çoğunlukla bir dilbilgisi unsurunun veya olgusunun kapsamı konusunda yoğunlaşmaktadır.

⁷⁵ Cemaluddin el-İsnevî, *el-Kevkebû’ d-dürri fî mâ yetharrecü ‘ale’l-usûli’n-nahviyye mine’lfürû’i’l-fikhiyye*, thk: Muhammed Hasan Avâd (Amman-Ürdün: Dârü Ammar, 1405h), 202, 209.

⁷⁶ İsnevî, *el-Kevkebû’ d-dürri*, 301.

⁷⁷ İsnevî, *el-Kevkebû’ d-dürri*, 315.

⁷⁸ İsnevî, *el-Kevkebû’ d-dürri*, 365.

⁷⁹ İsnevî, *el-Kevkebû’ d-dürri*, 59-60.

⁸⁰ Alphan, *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi*, 22.

⁸¹ Cemalettin Erdemci, *Kelam İlmîne Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınlar, 2009), 8.

⁸² Adududdin el-İcî, *el-Mevâkıfî ilmi’l-kelâm* (Beyrut: Âlemü’l-kütüb ts.) 7.

Kelam ilmi genellikle soyut kavramlar ve gaybî konularla ilgilenir. Söz konusu konuların oldukça net kaynaklara dayanması gerekir. Şu var ki özellikle Kur'an'daki ifadelerde bulunan teşbih, mecaz, istiare ve kinaye gibi ikincil anlamalar barındıran unsurlar bulunmaktadır. Bu tür ifadelere müphem, mücmel ve müşkil adı verilmiş ve bunlar yorumların ayrışmasına sebep olmuştur.⁸³ Özellikle de kelâm ilmi problemlerinin çıkışına sebep olan en önemli etken Kur'an'daki müteşâbih âyetlerdir. Bu âyetlerin anlamlarının bilinip bilinmeyeceği konusunda tartışmalar olmuştur.⁸⁴ Dilbilgisinin kelam ilminde yorumlama aracı olmasını gösteren bir misal verecek olursak müteşâbih âyetlerden bahseden Âli İmrân âyetini ele alabiliriz. Âyette şöyle buyrulmaktadır: / وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا (Oysa gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, 'Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındadır' derler). Âyette geçen / وَالرَّاسِخُونَ / kelimesindeki /و/ harfi ibtidâiyye (yeni cümleye başlama harfi) olarak değerlendirilirse anlamı, "müteşâbih âyetlerin te'vilinin sadece Allah tarafından bildiği" şeklinde anlaşılır. Ancak ibtidâiyye değil de atıf harfi olarak kabul edilirse anlamı, "Oysa gerçek manasını Allah ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir" şeklinde tercüme edilir. Yani kelâmın konularından olan müteşâbihatın bilinip bilinmemesine ilişkin görüşler, buradaki vâv harfinin atıf veya ibtidâiyye olarak değerlendirilmesine göre değişmektedir.⁸⁶ Bu durum da kelâm ilmini yakından ilgilendiren bir konudur. Dilbilgisi âlimleri de müteşâbih âyetlerin alanını belirlemek için yoğun çabalar göstermiştir. Bu sebeple dil, özellikle de nahiv ilmi kendini bu tartışmaların içinde bulmuştur. Müteşâbih âyetlerin yorumlanmasında kötü niyetli olanları engellemek için dilbilgisi âlimlerinin devreye girmesi kaçınılmaz olmuştur.⁸⁷

Öte yandan nahiv ilmi, özellikle kelâm ilminden cedel⁸⁸ metodunun kullanımı konusunda etkilenmiştir.⁸⁹ İlk dönem nahivcilerin mu'tezile ekolüne mensup âlimlerden

⁸³ Erkan Kurt, "Kelâm Usûlü Açısından Kur'an'ı Anlamanın Temel Prensipleri", *Kelam Araştırmaları* 1/1 (2003), 90-94.

⁸⁴ Hüseyin Doğan, "İslâm Düşüncesinde İtikâdî Mezheplerce Benimsenen Dil Anlayışları", *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012), 2.

⁸⁵ Âli İmrân, 3/7.

⁸⁶ Muhammed Nurullah Yıldırım, *Nahvin Tasavvufî Yorumu: İbn Acîbe Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24.

⁸⁷ Arslan, "Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi", 267.

⁸⁸ Cedel: Meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanılan bir terim (Bu konuda bk. Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Heyet (Lübnan-Beyrut: Dârul'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 74).

⁸⁹ Mâzin el-Mubârek, *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletu'n-Nahviyye: neş'etuhâ ve tetavvuruhâ* (Dımeşk: el-Mektebetü'l-hadisiyye, 1965), 80.

oluşması da iki ilmin birbiriyle olan ilişkisini ortaya koymaktadır.⁹⁰ Yine nahiv ilminin temellerinden olan kıyas⁹¹ ve illet⁹² gibi konularda etkilenme bu durumlardandır.⁹³

Tasavvuf: Nahvin etkili olduğu bir başka alan ise tasavvuftur. İlimlerden biri olan tasavvufun birçok tanımı vardır. Tasavvuf ilmi, tecrübeye dayalı bir ilim olması sebebiyle hemen hemen her sūfî içerisinde bulunduğu hâl ve makama göre tasavvufu anlatmakta ve tanımlamaktadır. En yaygın tanımı olan: “kâl ilmi değil hâl ilmi”⁹⁴ denilmesindeki maksat da budur. Dil ilimleri kelimenin lafzıyla ilgilenirken tasavvuf ilmi daha çok kelimenin delâlet ettiği bâtını manayla ilgilenmektedir. Bu sebeple bu iki ilim arasında ilk bakışta bir ilişki bulunmadığı düşünülebilir. Çok zayıf da olsa tasavvuf ilminin dil ilimleriyle bir bağı bulunmaktadır.

Manaları önceleyen bir alan olarak tasavvuf, kalbi ve kalbin hallerini önemser. Dil ve kalp insan bedenini oluşturan en önemli organlardandır. Dil konuşma organı, kalp ise duygu ve inanç organıdır. Kur'an'da geçen *وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخُطَابِ*⁹⁵ (Biz ona hikmet ve hak ile batılı ayıran söz yeteneği verdik) âyetinde zikredilen hikmetin yeri kalp, sözün yeri ise dildir. Âyet-i kerime dil ile kalbin ayrılmaz bir bütün içerisinde olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶ Nahiv ilminin ve tasavvufun ilişkisi bu noktadan başlamaktadır. Yani iki alan arasındaki bağ gayelerindeki benzerlikle başlamaktadır.

Nahiv ilmi dildeki her türlü hatayı gidermekle ilgilenir ve belîğ bir şekilde konuşmayı sağlar. Tasavvuf ilmi ise Allah'ın emirlerini ihlasla yapmayı öğretir ve insanın kalbini ve ruhunu temizlemeyi amaçlar. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072) *Letâifu'l-İşârât* isimli eserinde *ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ* (İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu.) âyetinin işârî tefsirini yaparken kara ve denizden maksadın dil ve kalp olduğunu söyler.⁹⁷ Kişinin organlarını arındırma gayesinde birleşen nahiv ve tasavvuf, kalp ve dil organları arasındaki bağ noktasında güçlenmektedir. Zira tasavvufa göre dil, kalbin tercümanıdır.⁹⁸ Tasavvufa göre kalpteki duygu ve düşünceler dilbilgisi kurallarına uygun bir şekilde dışarıya aktarılırsa maksadı tam olarak anlaşılmış olur.

⁹⁰ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 47; Bu konuda bk. Turan Bahşi, “Mezhebî Aidiyetler Bağlamında Mu‘tezile’nin Arap Dilini Kullanımı”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2021), 257-286.

⁹¹ Kıyas: Bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmayı ifade eden bir terim (Bu konuda bk. Cürcânî, *et-Ta‘rifât*, 181.)

⁹² İlet: Gramer ilminin kuralları dâhilinde genel veya özel olarak kelimenin mu‘reb veya mebnî olmasının sebebini açıklayan şeydir (Bu konuda bk. Hasan Humeys Sa‘îd el-Muleh, *Nazariyyetu’t-Ta‘lîl fi’n-Nahvi’l-‘Arabî Beyne’l-Kudemâ ve’l-Muhdesîn* (Amman: Dârü’s-şurûk, 2000), 29)

⁹³ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 47.

⁹⁴ Mehmet Demirci, “Hal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 15/217.

⁹⁵ Sad 38/20.

⁹⁶ Yıldırım, *Nahvin Tasavvufî Yorumu: İbn Acîbe Örneği*, 24.

⁹⁷ Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, thk.: Abdullatif Hasan Abdurrahman, 2. Basım (Beyrut Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2007), 3/12.

⁹⁸ Yıldırım, *Nahvin Tasavvufî Yorumu: İbn Acîbe Örneği*, 26.

Dil ilimleri lafızdan anlam çıkaran ilimlerdir. Dil ilimlerinin İslâmî ilimlerle olan ilişkisi de çoğunlukla bu yöndedir. Ancak tasavvuf ilminde lafız-mana ilişkisinin boyutları biraz daha farklıdır. Örneğin tasavvuf ilminde lafızlar harfleri de şamildir ve “işârî” adı verilen bir tefsir üslubu sık kullanılır. Yine belirli bir ilme ait kavramları veya sistemi simgesel yorumlara tabi tutabilmektedir.⁹⁹

Felsefe: Nahiv ilminin, İslâmî ilimlerle ilişkisi olduğu kadar beşerî ilimlerle de bağlantısı bulunmaktadır. Felsefe de beşerî ilimlerden biridir. Nahiv ilminin İslâmî ilimlerle ilişkisi fazla olsa da felsefe ilmiyle kesiştiği noktalar da bulunmaktadır. Burada kısa da olsa bu noktalara değineceğiz.

Felsefenin tanımı konusunda bir ittifak olmasa da tanımlarından birinin, “her şeyi anlamayı ve açıklamayı deneyen akademik disiplin” şeklinde tanımlanabilir.¹⁰⁰ Felsefe, varlığın ilk sebeplerinin ne olduğu, evrendeki her şeyin niçin var olduğunu ve nasıl yaratıldığını araştıran bir ilimdir.¹⁰¹

İslâmî ilimlerin en önemli kaynağı Kur’an olduğu gibi İslâm coğrafyasında felsefe geleneğinin gelişmesindeki en önemli etkenin de Kur’an olduğu söylenebilir. Çünkü Kur’an öncelikle bir “Tanrı” telakkisi ortaya koymakta; bir “âlem” resmi çizmekte; bir “insan” tanımı yapmaktadır.¹⁰² Bununla birlikte Kur’an, ontoloji, kozmoloji, antropoloji, biyoloji, hukuk, siyaset, tarih, mitoloji, psikoloji, sosyoloji gibi bilgiler sunmaktadır.¹⁰³ Bu bilgileri verirken de düşünmeye ve bilmeye davet eder. Kur’an’ın dili Arapça olması sebebiyle de bu mesajlarını anlamak için de nahiv ilmini bilme zorunluluğu vardır. Ancak nahiv ilmini iyi bilen bir kişi âyetleri yorumlayabilir. Bunun yanında Müslümanlar, fetihler yoluyla sınırlarını büyük bir coğrafyaya yaymıştır. Bu coğrafyaların büyük bir kısmı kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmaktaydı. Müslümanlar da bu bölgelerdeki birikimlerden istifade etmek istemişlerdir. Kadim mirasın birikimlerini öğrenmenin yollarından biri de tercüme faaliyetidir. Arapça bilen bilginler tarafından eserler Arapçaya çevrilmiş, Müslümanlar da bu birikimlerden istifade etmiştir.¹⁰⁴ Bu bakımından nahiv ilmi salt bir dilbilgisi olmayıp felsefî metinleri en uygun bir biçimde anlaşılması için bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Özellikle felsefenin bir bölümü¹⁰⁵

⁹⁹ Bu konuda bk. Muhammet Hekimoğlu, “Dilbilgisi-Tasavvuf Sentezi Bir Risale: Nahvu'l-Kulûb”, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 7/25 (2007), 22-31.

¹⁰⁰ Rıfat Atay, *Din Felsefesi* (İstanbul: Lisans Yayınları, 2019), 11.

¹⁰¹ Osman Elmalı-H. Ömer Özden, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 6. Basım (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2016), 15.

¹⁰² İlhan Kutluer “Yitirilmiş Hikmeti Ararken: İslam Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 4/10,(Haziran 2001), 92.

¹⁰³ Muhammed Arkoun, “İslâm Örneğine Göre Din ve Toplum”, çev. Ahmet Zeki Ünal, *İslâmî Araştırmalar* 7/3-4 (2001), 361-362.

¹⁰⁴ Vahit Celal, “İslam Dünyasında Tercüme Hareketlerinin Felsefî Düşüncenin Gelişimi Açısından Üstlendiği Rol Üzerine Bir İnceleme”, *Felsefe Dünyası Dergisi*/70 (2019), 206-208.

¹⁰⁵ Bk. İbrahim Emiroğlu, “Mantık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/19.

sayılan mantık ilmi ile nahiv ilmi arasında önemli bir ilişki olduğu görülmüştür. Çünkü dil, düşünceyi dışa aktarmasını, dile getirmesini ve iletişim kurmasını sağlayan bir araçtır. Zira dil olmadan düşüncenin tanınması mümkün değildir.¹⁰⁶ Düşünce de dil aracılığıyla dışa aktarılır. Dil de meşruiyetini düşünce yasalarının uygunluğundan alır. Buna göre dil düşünceyi temsil eder.¹⁰⁷

Arapça dilbilgisinin İslâmî ve beşerî ilimlerle ilişkilerini özetlemeye çalıştığımız başlıkların sonunda şunları söyleyebiliriz: Nahiv ve sarf ilimleri İslâmîyet'ten sonra ortaya çıkmıştır. Dil ilimlerinin ortaya çıkmasının başlıca nedenlerinden biri de İslâmîyet'in temel kaynağı olan Kur'an'ı Kerîm'i anlamak ve ondan ibadet, muâmelât, ahlâk ve yönetime ilişkin hükümler istinbat etme çabaları olmuştur. Ayrıca Arap olmayan Müslümanlar için de önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Dolayısıyla nahiv ilminin İslâmî ve beşerî ilimlerle ilişkisi yadsınamaz. Ancak bunlardan bazılarıyla daha sıkı ilişkiler içerisindeler. Nahiv ilmi bir cümle çözümleme aracı olarak sadece İslâmî ilimlerde değil, İslâmîyet'ten sonra Müslümanların ilgilendiği diğer ilimlerde de önemli bir araç kabul edilmiştir.

¹⁰⁶ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 62.

¹⁰⁷ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 9.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAPÇA DİLBİLGİSİNDE ZAMİRLER

Gramer kitaplarında Hüve kelimesi zamirler kategorisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Hüve zamirini incelemeyen önce zamir konusunu genel hatlarıyla ele almak gerekir. Zamir konusu bu bölümde çeşitleri, fonksiyonları ve mercii açısından araştırılmıştır. Erken dönem dilbilgisi çalışmalarında, zamir kavramını ifade etmek üzere birden fazla kelime kullanılması nedeniyle bu kelimelere de değinilmiştir.

1.1. Zamir Terimi

Zamirin dilbilgisindeki ıstılâhî anlamından önce sözcük anlamına değinmek, zamir teriminin nasıl türetildiğini anlamamıza katkı sağlayacaktır. Zamir kelimesi /ضَمَرَ/ fiilinden türemiş olup zayıf olmak, bir deri bir kemik kalmak¹⁰⁸ gibi anlamları kapsar, /ضَمَرَ الْفَرْسُ/¹⁰⁹ (at zayıfladı) cümlesinde böyledir. İf'al (إِضْمَار) vezninde ise saklamak, gizlemek anlamına gelir; insanın kalbinde bir şey gizlediğini ifade eden /أَضْمَرْتُ الشَّيْءَ فِي نَفْسِي/ ve toprağın bir adamı gizlediğini ifade eden /أَضْمَرْتُ الْأَرْضَ الرَّجُلَ/ cümlelerindeki durum da böyledir. Benzer bir şekilde dilbilgisindeki şu kullanım /أَضْمَرْتُ صَرْفَ الْحَرْفِ/ yine harf harekeli olup sonra sakın kılındığında bu şekilde ifade edilir.¹¹⁰ Zamir kelimesi aynı zamanda kuru üzüm,¹¹¹ kalp ve niyet¹¹² anlamlarına da gelmektedir.

Zamir kelimesi, /فَعِيل/ vezninde kullanılan “gizlenmiş” /مُضْمَر/ manasına gelen ism-i mef'ûlden türetilmiştir.¹¹³ Zamirler gizli olan yani telaffuz edilmeyen ismin yerine geçtiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.¹¹⁴ Aynı kökten türetilen “mudmer” kelimesi de gizlenme anlamına işaret eder.¹¹⁵

İstılâh olarak zamiri tarif eden en iyi tanımlardan biri şöyledir: Zamir, lafzen ve rütbeten (sıra) zikri geçmiş ya da rütbeten değil ama lafzen zikri geçmiş ya da bunun tam tersi olan veya

¹⁰⁸ İbn Manzûr, “dmr”, 4/491; Muhammed Murteza ez-Zebîdî, *Tâcû'l-arûs*, thk. Heyet (b.y. Darü'l-Hidaye, ts.) “dmr”, 2/ 401; İbrahim Mustafa, vd, *el-Mu'cemu'l-vasît* (b.y.: Dâru'd-Da've, ts.) “dmr”, 1/543.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, “dmr”, 4/491

¹¹⁰ Ebu'l-Kasım İsmail b. Abbad et-Talakani, *el-Muhit fi'l-Luga*, thk. eş-Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1994), 8/20.

¹¹¹ Zebîdî, “dmr”, 12/401.

¹¹² Mustafa b. Şemsüddinel-Kahre, *Ahter-i Kebir* (b.y.: y.y., ts.), 1/391.

¹¹³ Muhammed b. Âbbe el-Kallâvîeş-Şenkîti, *Fethu Rabbi'l-beriyye fi şerhi nazmi'l-Âcurrûmiyye*, şrh. Ahmed b. Ömer el-Hâzîmî (Mekketü'l-Mükerrame: Mektebetü'l-Esedî, 2010), 430.

¹¹⁴ Samirâî, *Meâni-n-Nahv*, 1/42.

¹¹⁵ Ebu Muhammed Abdullah Cemâluddin b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah İbn Hişâm, *Şerhu şuzuri'z-zeheb fi marifeti kelâmî'l-Arab*, thk. Muhammed Ebu Fadl Aşur (Beyrut-Lübnan: Dârü'l İhyâi't Tûrâsî'l Arabî, 2001), 74-75.

hem lafzen hem rütbeten zikri gecikmiş mütekellime, muhâtaba veya gâibe delâlet etmek için vazedilmiş olan isimdir.¹¹⁶

İbn Hişam (ö. 761/1360) zamir tanımını açıkça ifade etmese de zamiri, mütekellim, muhâtab ve gâib şeklinde ayırır. Bu taksimatı yaptıktan sonra da zamiri müstetir-bâriz ve muttasıl-munfasıl çerçevesinden ele alır.¹¹⁷ Abbâs Hasan da aynı şekilde zamiri mütekellim'e, muhâtab'a veya gâib'e delâlet eden câmid bir isim olarak tarif etmiştir.¹¹⁸

Arapça dilbilgisinde zamirler delâlet ettiği kişi/varlık, bunların sayıları ve konuşana nispetle konumları bakımından; gâib, gâibe, muhâtab, muhâtaba ve mütekellim şeklinde bir kategoriye ayrılmaktadır. Nihayetinde bunlardan on dört kalıp ortaya çıkar. Mütekellim konuşan kişiyi, muhâtab hitap edilen ve konuşulan kişiyi ve gâib de orada hazır olmayan kişiyi karşılar. Bunlardan muhâtab ve gâib olanlar, cinsiyet olarak hem müzekker hem de müennese delâlet eder. Mütekellim ise tek bir kalıpla her iki cinsiyeti ifade etmektedir. Ayrıca muhâtab ve gâib zamirlerinde müfred (tekil), müsenna (ikil) ve cemi' (çoğul) formları mevcut iken mütekellim zamirlerde ise sadece müfred ve cemi' formları kullanılır.

Zamirler isimler kategorisine dahil olan kelimelerdir. Bununla birlikte isim türündeki kelimeler nesneleri doğrudan doğruya karşılarken, zamirler dildeki gerçek karşılığı olamayan nesneleri ifade eden kelimelerdir. Dilbilgisinde bir kelime grubu olan zamirler, isimlerin yerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil eden bir gramer ögesidir.¹¹⁹

Zamirler isimlerin yerine geçtiği için belirli-belirsiz her ismin yerini tutsa da marife isimlerden kabul edilmiştir. Yerine geçtiği isim nekra dahi olsa zamir marife kabul edilir. Çünkü mütekellimin bizzat konuştuğu, muhâtabın dinlediği ve lâfzen, mânen veya hükmen daha önce zikri geçen, daha sonra onun yerine gâib zaminin kullanılmasından dolayı marife çeşitlerden ilki sayılır.¹²⁰

1.2. Dilbilgisinde Zamiri İfade Etmek İçin Kullanılan Kelimeler

Arap dilbilgisinin oluşumu Basra'da başlamış olsa da çok geçmeden Kufe'de de çalışmalar başladı. Söz konusu şehirlerin âlimleri bazen birbirinden bağımsız veya habersiz çalışmalar yapmak durumunda kalmış ve bunun sonucunda da ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

¹¹⁶ Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-nahv*, thk. Ramazan Ahmed ed-Demrî, 2. Basım (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993), 139.

¹¹⁷ İbn Hişam, *Şerh-u Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdü'l- Hamid, 11. Basım (Kahire: y.y. 1483h.) 93.

¹¹⁸ Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, 1/217.

¹¹⁹ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. Basım (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 399.

¹²⁰ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûni li-Elfiyeti İbn Mâlik*, 1/160; Mehmet Şirin Çıkar, "Arap Gramer İlminde Zamirin/Adılın Zikri Üzerine", *Oş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*/14-15 (2011), 170; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 23. Basım (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 18.

Basralı ve Kufeli âlimlerin arasındaki ihtilaf sadece metot farklılığından ibaret değildir. Nahiv ilminde kullandıkları kelimelerde de ihtilaflar meydana gelmiştir.¹²¹ Bu başlık altında Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki zamir teriminin isimlendirilmesine ilişkin görüş farklılıklardan bahsedeceğiz.

Basralı âlimler zamirin kapsadığı anlamdan yola çıkarak “zamir” terimini tercih etmişlerdir. Buna göre zamir /زَمِير/ terimi Basra dil ekolüne mensup dilbilgisi âlimleri tarafından kullanılmıştır.¹²² Bunun yanında mudmer /مُضْمَر/ kelimesi de kullanılmıştır. Arap dilinin öncü isimlerinden biri olan Sîbeveyhi, zamir için mudmer /مُضْمَر/¹²³ ve izmar /إِضْمَار/¹²⁴ kelimelerini kullanmıştır. Anılan kelimelerin tarih içerisindeki kullanımına bakıldığında Basralı dilbilgisi âlimleri Sîbeveyhi’ye tabi olmuş ve zamir kelimesini kullanmışlardır.¹²⁵

Kûfe ekolüne mensup dilbilgisi âlimleri ise zamiri dolaylı olarak ismin yerine geçtiği için kinâye /كِنَايَة/ ve meknî /مَكْنِي/ olarak isimlendirmiştir.¹²⁶ Bu kelimeler de zamir kelimesi gibi gizlemek, saklamak vb. anlamlara gelmektedir.¹²⁷ Kûfelilerden Ferrâ (ö. 207/822), Fatıha sûresinin tefsirini yaparken, /عَلَيْهِمْ/ kelimesindeki zamir için “meknî” demiştir.¹²⁸ Kûfeli nahivciler de Ferrâ’nın meknî tabiri üzerine tabi olmuşlardır.¹²⁹

Zemahşerî’nin *el-Mufasssal* adlı kitabının şârihi İbn Yaîş (ö. 643/1245) Basralılar ve Kûfeliler arasındaki farklılığı şöyle açıklar:

Kûfelilere göre zamir ve meknî arasında bir fark yoktur. Bunlar müteradif isimler kabilinden olup lafızları farklı olsa da manaları birdir. Basralılara göre ise zamirler, meknîlerden bir çeşittir. Onlara göre her zamir meknîdir ancak her meknî zamir değildir.¹³⁰

İbn Yaîş’in ifadelerinden anlaşılıyor ki Kûfeli âlimler için iki terim aynı şeyi ifade ediyorsa da Basralı âlimler meknî kelimesini daha geniş anlama sahip bir kelime kabul ettikleri için meknî demenin doğru olmayacağını ifade etmişlerdir.

Şevkî Dayf’a (1910-2005) göre Kûfeliler, Basralıların daha önce vazettikleri nahiv terimlerinden farklı terimler ortaya çıkarmaya çalışmışlar. Ancak Kûfelilerin bu çabası Arap

¹²¹ Mehmet Cevat Ergin, “Basra ve Kufe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 5/1 (2003), 51.

¹²² Ebu’l-Hasan Nüreddin Ali B. Muhammed B. İsa el-Eşmûni, *Şerhü’l-Eşmuni li-Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 1/87.

¹²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/80.

¹²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/61.

¹²⁵ Şaban Öztürk, *Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk İki Asır)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Lisans Tezi, 2016) 96.

¹²⁶ Ebu’l-Bekâ Muvaffakuddin Yaîş b. Ali b. Yaîş b. Muhammed İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, thk. Emîl Bed’ Ya’kûb (Beyrut-Lübnan: Daru’l Kutubi’l İlmiyye, 2001), 2/292; es-Samirâî, *Meânî-n-Nahv*, 1/42.

¹²⁷ Ebu’l-Hasan Ali b. İsmâil İbn Sîde el-Murs, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a`zam*, thk. Abdulhamid Hindavi, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000), 3/395.

¹²⁸ Ferrâ, *Me’ani’l-Kur’an*, 1/5.

¹²⁹ Öztürk, *Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk İki Asır)*, 96.

¹³⁰ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 2/292.

nahvi içinde fazla rağbet görmemiş ve yayılmamıştır.¹³¹ Zamir kelimesi için de durum aynıdır. Nitekim nahiv ilmi açısından baktığımızda çoğunluğun zamir kelimesinin kullanılmasından yana olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında diyebiliriz ki dilbilgisi eserlerinde zamir kavramını ifade etmek üzere farklı kelimeler kullanılmıştır. Özellikle Kûfeli dilbilgisi âlimlerinin kavrama ilişkin farklı görüşleri neticesinde zamir teriminin isimlendirilmesi diğerlerinden ayrılmıştır. Böylece zamir kavramını karşılayan iki kelime ortaya çıkmıştır. Kûfeli dilbilgisi âlimleri kinâye ve meknâ kelimelerini, Basralı dilbilgisi âlimleri ise zamir kelimesini kullanmışlardır. Ancak günümüz modern dilbilgisi eserlerinde zamir terimi daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

1.3. Zamir Fonksiyonları

Bir söz veya cümlenin anlamını belirlemenin ilk kademesi cümleyi oluşturan unsurların tahlil edilmesidir. İ'râb adı verilen tahlil işlemi bazen maksadı ortaya çıkarmada yetersiz olabilir. Bu durumda başka ilimler de devreye girebilir; dil, belagat ve tefsir ilimleri gibi.

Fonksiyon, dilsel öğelerin ya da sözlü ve yazılı metinlerin üstlendiği ve yerine getirdiği işlerdir.¹³² Zamirler de bir dil unsurudur. Bu unsurun isimlere alternatif olarak nasıl bir fonksiyona sahip olduğunu detaylandırmak yerinde olacaktır. Bütün dillerin vazgeçilmez unsuru olan zamir kategorisinin birçok fonksiyonu bulunmaktadır. İsimlerin yerine geçebildikleri için birçok özeliğe sahiptir. Zamirler kullanıldıkları duruma bağlı olarak farklı anlamlar içerebilmekte ve muhâtab üzerinde farklı etkiler bırakabilmektedir.¹³³ Zamirlerin sahip oldukları belli başlı fonksiyonlar şunlardır:

Kısaltma ve Tekrardan Kurtarma: Zamirlerin kelime türü olarak temel görevi onların isimleri kısaltıcı oluşlarıdır. Zamirler semantik içerik bakımından düşük değerde olsa da onların temel görevi isimleri tekrardan kurtarmaktır.¹³⁴ Sonuç olarak zamirlerin, “ifadeleri kısaltma” ve buna bağlı olarak “tekrardan kurtarma” gibi önemli görevleri vardır. Buna göre *en az çaba yarasını*¹³⁵ göz önünde bulundurduğumuzda zamirler, konuşmada ve yazmada kolaylaştırıcı bir role sahiptir. Mesela /أَفَاضِلَاتٌ سَمِعْنَ/ (Faziletli kadınlar duyular.) ve /حَفَظْنَا اللَّهَ وَ إِيَّاكُمْ/ (Allah Teâla bizi ve sizi korusun.) cümlelerinde geçen “faziletli (kadınlar)” kelimesindeki çoğul eki ve “sizi” kelimeleri delâlet ettikleri kişilerin isimlerini tek tek saymaktan –semantik derinlik kaybolursa da- daha kolaydır. Böylece zamirler büyük, sayıca fazla ve yer kaplayan dil unsurlarını

¹³¹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 81.

¹³² Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 608.

¹³³ Kerim Demirci, *Zamirler*, 2. Basım (Ankara: Akçay Yayınları, 2014), 91.

¹³⁴ Demirci, *Zamirler*, 93.

¹³⁵ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2005), 33.

¹³⁶ Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dil Bilgisi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 152.

küçülterek dili az sözcükle kullanmayı sağlar. Aksi takdirde zamirin olmadığı bir dilde, herhangi bir metinde geçen isimleri anlatım boyunca devamlı tekrar etmesi gerekir. Bu da okuyucuya/dinleyiciye rahatsız edici bir durum ve tekdüzelik bir anlatım yaratır.¹³⁷

Gizlilik: Bilindiği üzere zamirler isimlerin yerine kullanılan kelimelerdir. Çeşitli yasal ve insani gerekçelerle fâilleri açıkça ifade etmemek veya kamuoyundan gizlemek için onların gerçek isimleri yerine zamirlerle dile getirme yoluna gidilir. Bazen de alakası olmayan kişiler için özne veya nesne kastî olarak zikredilmemektedir. Bu fâiller genellikle üçüncü şahıs zamirlerle ifade edilmektedirler.¹³⁸ Mesela bir haber yayınında suçlunun ismi gizli tutulmak istendiğinde şöyle bir cümle kurulması / حَكَمْتُ الْمَحْكَمَةَ عَلَيْهِ بِعِشْرِينَ سَنَةً / (Yirmi yıl aleyhine hüküm verildi.) bu fonksiyona örnek olarak verilebilir. Cümledeki / عَلَيْهِ / yapısındaki / الهاء / zamiri suçlunun ismi zikredilmeksizin ona işaret etmektedir.

Te'kid: Te'kid, konuşanın muhâtabına karşı sözüne vurgu yapmak ve anlamını daha da kuvvetlendirmek için kullandığı ifadelere denir. Söz üzerindeki şüpheyi, kapalılığı kaldırır ve onunla zâhir isim kastedilir.¹³⁹ Ebu'l-Beka el-Kefevî'ye göre (ö. 1095/1684) te'kid, "kendinden önce hasıl olan manayı belirleyen ve güçlendiren lafızdır."¹⁴⁰ Arap dilinde te'kid yapmanın birçok yolu vardır. Zamir vasıtasıyla te'kid yapmak, te'kidin çeşitlerinden biridir. Te'kid için kullanılan başlıca zamirlerden biri de zamîru'l-fasl'dır. Zamîru'l-fasl, haberi sıfattan ayırmak, cümlede muhtemel tereddütleri gidermek ve cümleyi te'kid etmek için kullanılan munfasıl bir zamirdir.¹⁴¹ Örneğin: / أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ /¹⁴² (Kurtuluşa erenler yalnızca onlardır) âyetindeki / هُمْ / zamiri bir bütün olarak cümleyi te'kid etmiştir.

Arap dilinde zamir ile yapılan te'kidlerden biri de ileride ele alacağımız zamîru's-şân ile yapılan te'kididir. Cümlelerin başına gelen ve geriye dönük olmayan bu zamir ilk görünüşte anlam açısından kapalı olan bir kelimedir. Kapalı olmasının nedeni ise kendisinden sonraki cümleyi yüceltmektir. Arap dilinde bir şeyin kapalı olup sonra açıkça söylenmesine / الإيضاح بعد /¹⁴³ Örneğin: / قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ /¹⁴⁴ (el-izah ba'de'l-ibham) denilir ki bu da te'kidi ifade eder. 143 Örneğin: / قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ /¹⁴⁴ âyetinde başta gelen / هُوَ / zamiri anlam açısından kapalıdır. Asıl ifade edilmek istenilen söz zamirden sonra söylenmiştir. Zamir te'kid görevi üstlenmiştir.

¹³⁷ Demirci, *Zamirler*, 94.

¹³⁸ Demirci, *Zamirler*, 105.

¹³⁹ Ali Yılmaz, *Arapça'da Nahiv ve Belegat Açısından Te'kid* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2000), 7.

¹⁴⁰ Ebu'l-Bekâ Kefevî, *Külliyât-ü Ebi'l-Bekâ*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısıri (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.), 1/267.

¹⁴¹ Galâyini, *Câmiu'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, 126.

¹⁴² Bakara, 2/5.

¹⁴³ Yılmaz, *Arapça'da Nahiv ve Belegat Açısından Te'kid*, 86-87.

¹⁴⁴ İhlas, 112/1.

Saygı: Hemen hemen bütün dillerde, kültürlerle bağlı olarak farklılık arz etse de yeni tanışılan kişilerle, karşı cinsten olan kişilerle veya yaşça, bilgice ve toplumdaki statüsüne bağlı olarak muhâtabına daha yüksek seviyede biriymiş gibi hitap edilebilir. Bu da muhatabın özel adı yerine zamir kullanılarak yapılır. Çünkü zamirlerin kullanım şekilleri alçak gönüllülüğün göstergesi olabilir. Zamirlerin saygı ve tevazuyu ifade ettiğini en açık şekilde gösteren kullanım tekil şahıs zahirinin yerine çoğul zamir kullanılmasıdır.¹⁴⁵ Mesela Arapça’da /كَيْفَ حَالُكُمْ؟/ (Nasılsınız?) sorusu sadece çoğul kişiler için kullanılmaz, tekil şahıs için de kullanılır. Böyle bir kullanım muhâtaba karşı gösterilen saygı ve tevazu olarak yorumlanmıştır.

Kur’an-ı Kerim’de de benzer kullanımlar bulunmaktadır. Allah Teâlâ bazen kendisiyle ilgili olan durumlardan bahsederken "biz" ifadesini kullanmıştır. Örneğin: /أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ /مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ/ (Görmezler mi ki kendi kudretimizin eserlerinden olmak üzere onlar için sahip oldukları nice hayvanlar yarattık.) ve /وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ/ (ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.) âyet-i kerimelerinde geçtiği gibi Allah Teâlâ “ben” yerine “biz” zahirini kullanmıştır. İslâm âlimleri Allah’ın bu şekilde hitap etmedeki maksadının hem kendi şanını yüceltme hem de insanoğluna edeb göstergesi olarak yorumlanmış ve ifade çeşitliği ve zenginliği olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁸ Sultanlar ve melikler de haşmet ve büyüklüklerini karşı tarafa göstermek için “Biz” tabirini kullanarak sözlerine başlarlar.

Tahkîr: Kullanış amacına ve bağlamına göre zamirler küçümseme, alay etme vb. anlamlara da gelebilir. Bir kişiye kendi ismi yerine zamir ile hitap etmek küçümseme olarak algılanabilir. Çünkü özel isimler kişinin öz malı gibi algılandığı için şahıslara özel ismiyle hitap etmek onları hoşnut eder. Zira zamirler “herkes” için kullanılan ve “genellik” bildiren kelimelerdir. Onları bu, şu vb. gibi sıfatlarla anmak küçümseme olarak görülebilir.¹⁴⁹ Ayrıca ismini bilmediğimiz yahut anmak istemediğimiz bazı durumlarda isim kullanmak yerine küçümseme amacıyla da zamir kullanılabilir. Örneğin: /أَهَذَا الَّذِي مَدَحْتُهُ كَثِيرًا/ (Çok övdüğün kimse bu mu?) cümlesinde kastedilen kişinin ismini kullanmak yerine mef’ûl zamiri kullanılarak küçümseme yapılmıştır.

Buraya kadar zamirlerin fonksiyonlarını ana hatlarıyla ele aldık. Ancak bazı fonksiyonlar vardır ki çalışmamızın konusu olan Hüve zahirini yakından ilgilendirmesi sebebiyle ileriki bölümde ele alacağız. Bu bölümde ise zamirlerin genel fonksiyonlarından

¹⁴⁵ Demirci, *Zamirler*, 111-112.

¹⁴⁶ Yasin, 36/71.

¹⁴⁷ Enbiyâ, 21/107.

¹⁴⁸ Şemseddin Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmî'l- Kur'an. (Tefsiru'l-Kurtubî)* 2. Basım (Kahire: Darul-Kutubu'l-Misriye, 1964), 1/291; Bu konuda bk. Kemal Aslan, *Kur'an-ı Kerim'deki Hitap Şekilleri ve Diyaloglar* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 48-49.

¹⁴⁹ Demirci, *Zamirler*, 117.

¹⁵⁰ Ali Bulut, *Belagat & Meani-Beyan-Bedi*, 8. Basım (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 219.

sonra zamirlerin kategorileri sıralanacak ve her biri türevleriyle beraber detaylıca ele alınacaktır.

1.4. Zamir Çeşitleri

Zâhir isimler cümle içinde çeşitli konumlarda kullanılınca onun yerini tutan zamirler de buna binaen farklı gelebilmektedir. Dilbilgisinde zamirler çeşitli kategorilere göre sınıflandırılmıştır. Bu kategoriler maddeler şeklinde şöyle sıralanmıştır:

1. Arapça’da zamirler kişiye delâlet ediyor ise delâlet ettiği kişiye göre üç kısma ayrılır. Bunlar; mütekellim, muhâtab ve gâib zamirlerdir. Zamir kişi olmayan başka bir varlığın yerine ikame ediliyorsa bu durumda sadece gâib zamirleri kullanılır. Zamirlerin delâlet açısından sınıflandırıldığı bu gruptaki bütün zamirlere şahıs zamirleri adı verilir.¹⁵¹

2. İfadede görünüp görünmemesine göre ise bâriz (açık) ve müstetir (gizli) olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁵²

3. Kelimelere bitişip bitişmemesi bakımından muttasıl (bitişik) ve munfasıl (ayrı) şeklinde ikiye ayrılır.¹⁵³

4. İ‘rab yönünden de tasnif edilmiş ve merfû, mansûb, mecrur ve mansûb, merfû ve mecrûrlukta müşterek zamir olmak üzere dörde ayrılır.¹⁵⁴

Bahsettiğimiz dört kategoriye aşağıdaki başlıklarda detaylandıracağız. Zamirler öncelikle delâleti bakımından ele alınmıştır. Biz de bu kategoriden başlayacağız.

1.4.1. Delâleti Bakımından Zamirler

Zamirler delâlet ettiği şeye göre sınıflandırıldığında mütekellim (konuşan), muhâtab (hitap edilen) ve gâib (hakkında konuşulan) varlıklar olacak şekilde üçe ayrılmıştır. Bu tasnifte konuşan ve hitap edilen varlığın akil olması gerektiği açıktır. Gâib, yani hakkında konuşulana delâlet eden zamir hem kişiye hem de kişi dışındaki varlıklara delâlet edebilmektedir. Mütekellim zamirlerinde baskın sesin n /ن/, muhâtab zamirlerinde baskın sesin k /ك/ ve gâib zamirlerinde baskın sesin h /ه/ olduğuna bakılırsa zamirlerin asıl tasnifinin delâlete göre yapılan tasnif olduğunu söyleyebiliriz. Bu zamirler Türkçe’deki şahıs zamirlerine benzer. Bunlar şahısları temsili olarak karşılayan kelimelerdir. Şu var ki Arapça’da bazı zamirler şahıs zamirleri kalıbında olsa dahi hiçbir zaman şahıslara veya nesnelere delâlet etmez. Bu nedenle yukarıdaki üç şahıs türünden sonra diğer zamirler diye bir başlık açmak durumundayız.

¹⁵¹ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/219.

¹⁵² Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/219.

¹⁵³ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/220-221.

¹⁵⁴ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/221-224.

Arap dilinde mütakellim ve muhâtab zamirlerine “hudûr zamiri” (ضَمِيرِ حُضُورٍ) adı verilmiştir. Çünkü zaminin sahibi konuşma esnasında orada mevcuttur. İbn Mâlik (ö. 672/1274) de zaminin delâlet ettiği mercii göz önüne alarak; /فَمَا لِذِي غَيْبَةٍ أَوْ حُضُورٍ كَأَنْتَ وَهُوَ سَمَّ بِالضَّمِيرِ/ (Sen ve o gibi, gaybet ve hudûr için olanları zamir diye isimlendir.) şeklinde tasnif eder. Buna göre hudûr zamiri (ضَمِيرِ حُضُورٍ) mütakellim ve muhâtaba, gâib zamiri (ضَمِيرِ غَيْبَةٍ) ise üçüncü kişiye delâlet eder.¹⁵⁵ Bu tasnifte konuşmanın tarafları olan mütakellim ve muhâtab aynı sınıfta yer almıştır.

Öte taraftan Türkçe’de cinsiyet sınıflandırması yokken, Arap dilinde müzekker (eril) ve müennes (dişil) şeklinde bir sınıflandırma mevcuttur. Buna bir de zamirlerin müfred (tekil), müsenna (ikil) ve cemi’ (çoğul) formların varlığı eklendiğinde Türkçe’deki şahıs zamirlerden daha çeşitli bir zamir tablosuyla karşılaşmaktadır. Mezkûr tasniflere göre esasında 18 zamir formu olması gerekir. Ancak mütakellim zamirlerde cinsiyet ayrımı yapılmadığı için ve yine aynı zamir grubunda müsenna için ayrı bir form olmadığı için toplamda 14 zamir bulunmaktadır.¹⁵⁶ Delâleti bakımından zamirler şunlardır:

1.4.1.1. Mütakellim Zamirler

İnsanlar konuşmada ve yazmada kendi isimlerini kullanmak yerine onları temsil eden zamirleri kullanmayı tercih ederler. Özellikle de birinci tekil şahıslar kendilerini daima zamirle ifade ederler.¹⁵⁷ Birinci tekil şahsa karşılık gelen mütakellim zamiri, konuşanın isminin yerini tutar ve merkezi bir role sahiptir. Bu zamir, düşüncelerini ve meramını ifade etmek için konuşmayı yapan kişinin kendisine delâlet eder. Kişi kendisiyle birlikte başkalarının adına konuşuyorsa bu durumda birinci çoğul şahıs zamiri kullanılır. Arapçada isimler tesniye yapılabilmekte ise de mütakellim zamirlerinde tesniye yoktur. Bununla birlikte çeşitli gayelerle çoğul zamiri tekil zamiri yerine kullanılabilmektedir. Örneğin: /كَتَبْتُ إِلَيْهِ رِسَالَةً/ (Ona bir mektup yazdım.) cümlesindeki /كَتَبْتُ/ fiilindeki /تُ/ zamiri sözün kailinin tek olduğuna ve /رَأَيْنَا عَنْدَ / (Onları öğretmenlerinin yanında gördük.) cümlesindeki /نَا/ zamiri ise sözün kailinin çoğul olduğuna delâlet eder.

¹⁵⁵ Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *el-Elfiyye* (Beyrut: Mektebetu's-Su'ûbiyye, ts.), 5; el-Eşmûni, *Şerhü'l-Eşmuni li-Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/87; İbn Akîl, *Şerh-i İbn-i Akîl*, 1/88-89; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 1/218.

¹⁵⁶ Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, 1/219; Maksudoğlu, *Arapça Dil Bilgisi*, 149.

¹⁵⁷ Demirci, *Zamirler*, 43.

¹⁵⁸ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 29.

1.4.1.2. Muhâtab Zamirler

Muhâtab, hudûr/konuşma esnasında mevcut olan ve hitap edilen kişidir. Hangi dilde olursa olsun genellikle hitap edilen ve konuşulan kişiyle ismi ile hitap edilmez. Bunun yerine zamirler kullanılır. Hitaplarda isimler nida/ünleme için kullanılır. Arapça'da müzekker ve müennes; müfred, müsenna ve cemi' şeklinde bir sınıflandırma olması sebebiyle muhâtab zamirlerde de bu çeşitlilik görülmektedir. Örneğin: ¹⁵⁹ /وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ/ (Bilerek hakkı bâtıl ile karıştırmayın.) âyetindeki /أَنْتُمْ/ ve ¹⁶⁰ /رَأَيْتُكَ أَنْتَ/ (Seni gördüm.) cümledeki /أَنْتَ/ ve /كَ/ muhâtab zamirlerdir.

1.4.1.3. Gâib Zamirler

Konuşma sırasında hazır bulunmayan kişiler veya nesneler için kullanılan zamirlerdir. Gâib zamir, mütekellim ve muhâtab zamirlerle delâleti bakımından tamamen benzeşmemektedir. Dolayısıyla şahıs zamirlerden sayılmadığı durumlar da olmuştur.¹⁶¹ Çünkü mütekellim ve muhâtab zamirleri şahıslar için kullanılırken gâib zamirlerinden bazıları şahıs için kullanılabileceği gibi nesneler için de kullanılabilmektedir. Bu sebeple gâib zamirlerinin kime veya neye delâlet ettiği her zaman tam olarak anlaşılmayabilir. Mesela: /هُمْ حَفِظُوا الْقُرْآنَ/ (Onlar Kur'ân'ı ezberlediler.) cümlesindeki /هُمْ/ zamiri fazlaca olan şahısları toplu ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak ¹⁶² /رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ/ (Ben rüyamda on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; onları bana secde ederken gördüm.) âyetindeki /هُمْ/ zamir ise önce geçen on bir gezegenin, güneşin ve ayın yerine kullanılmıştır.

1.4.2. İfadede Bâriz veya Müstetir Olması Bakımından Zamirler

Arapça'da zamirler ifadede görünüp görünmemesi yönüyle ikiye ayrılır. Cümle içerisinde bazen açık bir şekilde gelirken, bazen de gizli gelebilir. Gizli zamirden kasıt cümle içerisinde görünmemesine rağmen var olduğu kabul edilmektedir. Arap dilinde açık zamirlere bâriz, gizli zamirlere ise müstetir tabirleri kullanılmıştır. Her bir müstetir zamir esasında bir bâriz zamirin yerini alan zamirdir. Dolayısıyla bârizlerden başlamak uygun olacaktır.

¹⁵⁹ Bakara, 2/42

¹⁶⁰ Ibn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/225.

¹⁶¹ Hasan, *en-Nahvu'l- Vâfi*, 1/255.

¹⁶² Yusuf, 12/4.

1.4.2.1. Bâriz Zamirler

Bâriz zamir, lafızda sözlü ve yazılı olarak görülebilen ve söylenebilen zamirdir.¹⁶³ Metinde yazılan ve telaffuz edilen zamirler şeklinde de tanımlanabilir.¹⁶⁴ Bâriz olarak isimlendirilmesi, lafızda gerçek bir surette görünmesinden dolayıdır. Örneğin: /أَنْتَ/ (Sen ve eşin oturun.) âyetindeki /أَنْتَ/ ve /الكاف/ zamirleri bâriz zamirlerdir.¹⁶⁶

1.4.2.2. Müstetir Zamirler

Müstetir zamir, bâriz zamirin aksine cümlede açık olarak görünmeyen zamirdir. Yazıda ve konuşmada açıkça telaffuz edilmez, sözün anlamından anlaşılır. Zira söz içerisinde bir ögenin yerini tutar ve o öge olmadan söz tamamlanmış olmaz.¹⁶⁷

Arap dili geleneğinde müstetir zamirler vucûben ve cevâzen müstetir olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu da zamirin söz içerisinde yerini tuttuğu ögenin durumuna bağlıdır. Zamirlerin gizli olma durumu belirli şartlarda zorunlu olur ki dilbilgisinde bu durumdaki zamire vucûben müstetir denilmiştir. Müstetir zamirlerin gizli olması çoğunlukla zorunlu değildir. Gizlenmesi zorunlu olmayan bu zamirler ise cevazen müstetir olarak ifade edilir.¹⁶⁸

1.4.2.2.1. İstîtârî Vâcip Zamirler ve Takdirleri

Arap dilbilgisi geleneğinin vucûben müstetir olarak belirlediği zamirlerin yerine zâhir bir isim veya munfasıl bir zamir kullanılamaz. Dolayısıyla bu tür zamirin bulunduğu cümlelerde fâil olarak zâhir bir ismin veya bâriz bir zamirin gelmesi câiz görülmemiştir.¹⁶⁹ Bu tür cümlelerde fâilin gizlenmesi vâciptir. Yani zorunludur. Örneğin: /خُذْ الرِّفِيقَ قَبْلَ الطَّرِيقِ/ (Yoldan önce arkadaş al.) cümlesinde /خُذْ/ emir fiilinde fâil, müstetirdir ve /أَنْتَ/ olarak takdir edilir ve yerine zâhir bir isim getirilemez. Dilbilgisi âlimleri zâhir ismin kullanılmadığı yerde bâriz zamirin de kullanılamayacağına hükmetmişlerdir.¹⁷⁰

Bir zamirin vucûben müstetir olması belirli şartlara bağlıdır, bunlar şöyle sıralanmıştır:

1. Emr-i hâzır müzekker sigası ve muzâri sigasında müfred muhâtab fiillerin fâilleri her zaman müstetir olur ve /أَنْتَ/ olarak takdir edilir.¹⁷¹

¹⁶³ Küçükefe, *Arap Dilinde Zamirler*, 11.

¹⁶⁴ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/219.

¹⁶⁵ Bakara, 2/35.

¹⁶⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İrşâdu's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* thk. Muhammed B. Avad B. Muhammed es-Sehli (Riyad: Edvaul Selef, 1954), 1/117.

¹⁶⁷ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/219.

¹⁶⁸ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/228.

¹⁶⁹ Hasan, *en-Nahvu 'l- Vâfi*, 1/228.

¹⁷⁰ Muhammed İd, *en-Nahvu'l-Musaffa* (Kahire: Mektebetu's-Şebâb, ts.), 137.

¹⁷¹ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/229; Azize Fevval Bâbesti, *Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-Nahvi'l-'Arabiyye* (Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 598.

2. Müttekellim hemzesi /أ/ ile başlayan muzâri fiillerin fâilleri müstetir olup takdiri /أنا/, nûn /ن/ ile başlayan muzâri fiillerinin fâilleri müstetir olup /نحن/ olarak takdir edilir.¹⁷²

3. İstisnayı ifade eden mâzi câmid fiillerin /عدا، حاشا/ fâilleri müstetir olup /هو/ olarak takdir edilir.¹⁷³

4. Nâsih fiillerden olan /لا يكون ve ليس/ istisnâ edatı olarak kullanılmaktadır. İstisna edatı olarak kullanılan bu kelimelerin isimleri müstetir /هو/ olarak takdir edilir.¹⁷⁴

5. Mâzi taaccüp fiili /أفعل/ nin mazi sigasında, muzâri fiil ve isim emir fiillerin fâili ve emir fiil anlamında kullanılan mastarın fâilleri müstetirdir ve /أنت/ olarak takdir edilir.¹⁷⁵

Arapça yazılı veya sözlü kaynaklarda müstetir zamirin yerini tutmuş gibi görünen zâhir zamirlerle kurulan cümlelere de rastlanmaktadır. Dilbilgisi âlimlerine göre zamirin vucûben müstetir olması gerektiği cümlelerde bâriz bir zamir kullanılıyorsa bâriz zamir müstetir olan fâilin lafzi te'kidi kabul edilmiştir. Örneğin: /إني أفرح أنا حين نشترك نحن في عمل نافع/ (Faydalı bir işe katıldığımızda çok mutlu oluyorum.) cümlesindeki /أنا/ ve /نحن/ zamirleri fiille birlikte kullanıldıklarında müstetir fâilin te'kidi olarak kabul edilir.¹⁷⁶

1.4.2.2.2. İstîtârî Câiz Zamirler ve Takdirleri

Müstetir olan zamirlerin çoğunluğu cevazen müstetirdirler. Yani bu zamirlerin müstetir olması zorunlu değildir. Cümle içerisinde zamirler bazı durumlarda lafız olarak kullanılmaz, fakat takdir edilir. Takdir edilen bu zamir, gâib veya gâibeye delâlet ederse zamiri gizlemek câiz kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu zamirlerin yerine zâhir bir isim veya munfasıl bir zamir de kullanılabilir.¹⁷⁷ Örneğin: /العلم ينفع/ (ilim fayda verir.) cümlesindeki /ينفع/ fiilindeki fâil cevâzen müstetir zamirdir ve /هو/ olarak takdir edilir.

Cevâzen müstetir zamirler çoğunlukta olduğu için dilbilgisi âlimleri genelde vucûben müstetir zamirlerin şartları ve örnekleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Cevazen müstetir zamirin çok geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. Burada en meşhurlarına işaret etmekle yetineceğiz. Bunlar:

1. Mâzi, muzâri fiillerin gâib ve gâibe sigaları ile emr-i gâib ve nehy-i gâib formundaki fiillerin fâili müstetir zamir olur ve bu zamirlerin müstetir olması câizdir.¹⁷⁸

2. Mâzi fiil anlamında kullanılan isim-fiillerin fâilleri de müstetir zamir kabul edilir.¹⁷⁹

¹⁷² Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/229.

¹⁷³ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/230; Bâbesti, *Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-Nahvi'l-'Arabiyye*, 598

¹⁷⁴ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/230; Bâbesti, *Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-Nahvi'l-'Arabiyye*, 598

¹⁷⁵ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/230; Bâbesti, *Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-Nahvi'l-'Arabiyye*, 598.

¹⁷⁶ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/228.

¹⁷⁷ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/228; Bâbesti, *Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-Nahvi 'l-'Arabiyye*, 597.

¹⁷⁸ Türkmenoğlu, *Kur'an-ı Kerim 'de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri*, 43.

¹⁷⁹ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/231.

3. İsm-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfatı müşebbehe gibi mahza müştakların ismi müstetir zamir olarak takdir edilir.¹⁸⁰

Buraya kadar zamirlerin ifadede bâriz (açık) ve müstetir (gizli) tasnif edilmesine yer verilmiştir. Zamirler kelimeye bitişip-bitişmemesi ve i'râb yönünden de bir sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur.

1.4.3. Kelimelere Bitişip-Bitişmemesi ve İ'râbı Yönünden Zamirler

Zamirlerin tasnife tabi tutulduğu kriterlerden biri de kelimelere bitişmesi (muttasıl) ve bitişmemesi (munfasıl) durumudur. Şu var ki biz bu başlıkta daha önce dört kısma ayırdığımız zamir çeşitlerinden iki kategoriyi birlikte ele alacağız.

Zamirleri kategorilere ayırırken zamir çeşitlerinden birinin de i'râb yönünden zamirler olduğunu söylemiştik. Zamirlerin i'râb yönünden incelenmesi cümlede bulundukları konuma göre ele alınmış bir tasniftir. Yani i'râb yönünden zamirler bir zamir çeşidi olmayıp zamirlerin i'râbını konu edinmektedir. Zamirlerin bitişip-bitişmemesi ile cümledeki konumu arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Kaldı ki klasik eserlerde de zaminin bu iki yönü beraber ele alınmıştır. Bu nedenle zamirlerin bitişip-bitişmemesi kriteri ile i'râb kriterini tek başlık altında birleştirdik ve ayrıca i'râb yönünden zamirler başlığı açmaya gerek duymadık. Başlığımızdaki sırayı takip ederek kelimelere bitişmesi yönünden muttasıl zamirlerden başlamak yerinde olacaktır.

1.4.3.1. Muttasıl Zamirler

Muttasıl zamir, isim, fiil ve harflerin sonuna bitişip âmilinden ayrılamayan zamirdir. Söz konusu bitişme yazıda açıkça görünmektedir.¹⁸¹ Dolaysıyla muttasıl zamirler, kelime sonuna bitiştiği için mutlaka bir âmilin mamûlü olmak zorundadır. Başka bir ifadeyle söze kendisiyle başlanmadığı için hiçbir zaman âmil olamaz. Bu zamirler isme, fiile veya harfe bitişse de cümlede ayrı bir ögeyi temsil ederler. Diğer zamirlerde olduğu gibi muttasıl zamirler de delâlet ettikleri kişi bakımından mütekellim, muhâtab ve gâib kişi türlerinin yerine kullanılır. Örneğin: ¹⁸²لَمَّا رَأَيْتُ الْقَوْمَ أَقْبَلَ جَمْعُهُمْ يَتَذَمَّرُونَ كَرَرْتُ غَيْرَ مُدَمِّمٍ (Birbirlerini kışkırtarak düşman birliklerinin geldiğini gördüğümde hiç de fena sayılmayacak bir şekilde hücum ettim.) cümlesinde geçen /رَأَيْتُ/ ve /كَرَرْتُ/ kelimelerinde zamir fiile bitişmiş, /جَمْعُهُمْ/ kelimesinde ise zamir isme bitişmiştir.

¹⁸⁰ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/231.

¹⁸¹ Türkmenoğlu, *Kur'an-ı Kerim'de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri*, 44.

¹⁸² Muhammed 'Alî Tâhâ ed-Durra, *Fethu'l-Kebiri'l-Muteâl İ'râbu'l-Muallakâti'l-Aşri't-Tivâl*, 2. Basım (Arabistan: Mektebetü's-Suudiyye, 1989), 2/128.

Muttasıl zamirler cümle içerisinde bir unsuru temsil ettikleri için i‘râbdan da mahallileri bulunur. Muttasıl zamirler ref, nasb ve cer mahallinde gelebilmektedir. Ancak üç ayrı i‘râbı alan zamirler de bulunmaktadır. Bu nedenle muttasıl zamirleri dört kısma ayırarak inceleyeceğiz:

1.4.3.1.1. Merfû Muttasıl Zamirler

Merfû muttasıl zamir, özne konumunda olan zamirlerdir. Dolayısıyla fiil cümlesinde fâil ve nâib-i fâil görevini üstlenmektedir. İsim cümlesindeki durumu ise daha özeldir. Fiil cümlelerinde bitiştiği fiil ma‘lumsa fâil, meçhûlse nâib-i fâil olur. İsim cümlelerinde ise doğrudan muttasıl zamir şeklinde gelemeyişi için munfasıl olmak zorundadır. Bu nedenle isim cümlelerinde bir muttasıl zaminin merfû olması özel şartlara bağlıdır. Muttasıl zaminin merfû olduğu başlıca hal, ismini ref eden nevâsîhlerin ismi olarak gelmesidir. Nevâsîhlerden biri bu zamirlerin başına gelirse zamir, o nâsihe bitişerek muttasıl zamir olur, aynı zamanda o nâsihin ismi olarak i‘râb edilir. Ancak ifade etmek gerekir ki her nâsihin ismi, merfû değildir. İsimleri merfû olan nevâsîhlerden kastettiğimiz /كان/ ve bunların benzerleri olan fiillerdir.¹⁸³

Cümlede fâil, nâibi fâil veya nâsih fiilinin ismi konumunda olan bu zamirler fiile bitişik halde gelir ve fiillerin her bir zamirle oluşturduğu hallere fiilin çekimi denir (tasrîf).¹⁸⁴ Arapça’da fiilin sonuna bitişen ve sadece ref konumunda bulunan beş tür zamir vardır.¹⁸⁵ Ref konumunda bulunan zamirlerden birincisi fâile delâlet eden “Müfred tâ’sı”dır. Fiil mütekellime delâlet ediyorsa dammeli, muhâtaba delâlet ediyorsa fethalı, müennes-muhâtaba delâlet ediyorsa kesra harekesini alır.¹⁸⁶ Örneğin: /نَصَرَْتُ/ fiilindeki /تْ/ zamirinin harekesi damme olduğu için mütekellime delâlet eder. Hareke değiştiğinde delâlet ettiği kişi de değişmektedir. İkincisi, konuşan kişi ile haricindeki kimseler için kullanılan /نا/ zamiridir. Üçüncüsü, gâib cemi müennesi ifade etmek için fiilin sonuna getirilen “Nûnu'n-nisve”dir. Örneğin: /يَنْطِقْنَ/ fiilindeki /نْ/, Nûnu'n-nisve’dir. Dördüncüsü, mâzi, muzâri ve emir fiile bitişen “Müsennâlık elifi”dir. Örneğin: /الصادِقَانِ/’deki /لْ/, Müsennâlık elifi’dir. Beşincisi, mâzi ve muzâri fiillerin gâib ve muhâtab çekimlerinin cemlerinde bulunan “Cem-i müzekker vâv”larıdır.¹⁸⁷ Örneğin: /صَدَّقُوا/ ve /يَصْدُقُونَ/’deki /و/ Cem-i müzekker vâv”ıdır. Dilbilgisi kaynakları bazı Arap kabilelerinin cem-i müzekker vâvından önceki harfin ötresiyle yetinerek cemi vâvını hazfettiklerini kaydeder. Bununla ilgili Ferra *Meâni'l-Kur’ân* adlı eserinde Arapların cemi vâvını hazfettiklerini söyler ve /ضَرَبُوا/ kelimesi /فَدَّ ضَرَبَ/ kelimesi de /فَدَّ قَالَ/ örneğini vererek bu

¹⁸³ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 20.

¹⁸⁴ Türkmenoğlu, *Kur’an-ı Kerim’de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri*, 47.

¹⁸⁵ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/221.

¹⁸⁶ Hilvânî, *en-Nahvu’l-muyesser*, 1/71.

¹⁸⁷ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/221-222.

şeklinde ifade edilebileceğini zikreder.¹⁸⁸ Altıncısı ise muzâri fiil, emr-i hâzır ve nehy-i hâzır fiil çekimlerinin müfred-muhâtaba sigasında kullanılan “Muhâtaba yâ’sı”dır.¹⁸⁹ Örneğin: /لَا تُصْرِي/، /لَا تُصْرِي/ ve /تُصْرِينَ/ gibi.

1.4.3.1.2. Mansûb Muttasıl Zamirler

Mansûb muttasıl zamirler, fiile ve isimlere bitişen zamirlerdir. Bu zamirler: Mâzi, muzâri ve emir fiillerin sonuna bitiştiğinde mef’ûlün bih; nâsih harflerden birine (إِنَّ ve benzerlerine) bitiştiğinde ise nâsihin ismi olup mahallen mansûb olur. Başka bir ifadeyle fiil cümlelerinde mef’ûlün yerini alan, nâsih harflerle başlayan cümlelerde ismi konumunda olan zamirlerdir. Fiil çekimlerinde yer alan mansûb zamirler mef’ûl konumunda oldukları için fiilin müteaddî olması gerekir. Ayrıca, sıra itibarıyla bir fâil zamirinden sonra bitişir. Şu var ki fâilin üçüncü şahıs olması durumunda mef’ûl zamirleri doğrudan fiile bitişebilir. Çünkü burada fâil bazen müstetir olabilmektedir.

Nasb konumundaki zamirler delâlet ettiği varlığa göre şöyle tasnif edilir: Mütekellim yâ’sı, muhâtab kâfı, gâib hâ’sı ve bunların sayıya delâlet eden formlarıdır. Örneğin: /رَبِّي أَكْرَمَنِي/ (Rabbim bana ikram etti.) cümlesindeki /أَكْرَمَنِي/ kelimesine bitişen /ي/ harfi mütekellim zamiridir ve mef’ûlün bih konumunda olup nasb mahalindedir.¹⁹⁰ Örneğin: /قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ/ (Rabbim!)¹⁹¹ demişti, “Benim kemiklerim zayıfladı.” âyetinde ise /إِنِّ/’nin ismi olup nasb mahalindedir. Ayrıca bazı durumlarda muttasıl zamir doğrudan bitişmez ve âmile ihtiyaç duyulur. Örnekte görüldüğü üzere mütekellim zamiri fiille bitiştiğinde fiil ile zamir arasına bir /ن/ getirilir. Buna “nûnu’l-vikâye” denilir.¹⁹²

Gâib hâ’sına (الهاء) hem telaffuzda hem yazımda hangi şahsa delâlet ediyorsa onu gösteren bazı alametler bitişir. Bu alametlerden /مَا/ tesniyeye, /م/ cem-i müzekkerliğe, /ن/ cem-i müennesliğe, // ise müfred müennese delâlet eder. Yukarıdaki alametler aynı şekilde muhâtab /كَ/ zamirine de bitişir ve muhâtabın sayıca ve cinsiyet olarak kim olduğuna işaret eder. Mütekellim /نَا/’sına gelince bu zamiri merfû zamirler arasında da zikretmiştik. Bu zamir aynı zamanda mansûb zamirler kategorisine de dahildir. Lafız ve yazı itibarıyla bu iki zamir aynı görünse de fiile bitişme şekilleri farklıdır. Mansûb olduğu durumlarda fiillere bitiştiğinde fiilin harekesine etki etmez.¹⁹³

¹⁸⁸ Ferra, *Me 'ani'l-Kur'an*, 1/91.

¹⁸⁹ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/222.

¹⁹⁰ Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*, thk. Abdurrahman Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: Hicr li'ttîbâa ve'neşr, 1990), 1/131.

¹⁹¹ Meryem, 19/4.

¹⁹² Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/180.

¹⁹³ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 26-28.

1.4.3.1.3. Mecrûr Muttasıl Zamirler

İsimlerin sonuna bitişip muzâfun ileyh yahut harf-i cerlerden sonra gelen, mahallen mecrûr olan muttasıl zamirlere cer zamirleri adı verilmiştir.¹⁹⁴ Cer zamirleri bu adı i'râb durumundan dolayı almıştır. Zira cer için kullanılan bu zamirler nasb zamirlerinin aynısıdır. Mecrûr ve mansûb zamirler, lafız ve yazıda aynı olup geldiği konuma göre i'râb alan zamirlerdir.¹⁹⁵ Mecrûr muttasıl zamirlere örnek verecek olursak: /لَا تُخْلِفُوا وَعُودَكُمْ/ (Vaatlerinizden dönmeyin.) cümlesindeki /كُم/ zamiri muzâfun ileyh ve /لَقَدْ طَرَأَتْ لِي فِكْرَةٌ/ (Aklıma bir fikir geldi.) cümlesinde geçen mütekellim /ي/’sı ise mecrûr isim olarak mahallen mecrûrdurlar. Mecrûr zamirler daima muttasıldır ve her zaman âmiline bitişir.¹⁹⁶

1.4.3.1.4. Merfû, Mansûb ve Mecrûrlukta Müsterek Zamir

Muttasıl zamirlerin dördüncü çeşidi; ref, nasb ve cer hallerinin üçünde de kullanılabilen zamirdir. Esasında bu zamirler yukarıdaki başlıkların her birinde yer almaktadır. Burada ayrıca ele almamızın sebebi nahiv eserlerinin zamirleri kategorilere ayırırken üç i'râb hali alan zamirlerden bahsetmeleridir. Buna ek olarak yazıda bir i'râbda farklı olan bu zamirlerin bir arada ele alınması bu zamirlerin ayırt edici yönlerini ortaya çıkarma imkânı verir.

Dilbilgisi eserlerinde üç i'râb hali alan zamirlerin başında /نا/ zamiri gelmektedir. Klasik ve modern kaynakların hemen hepsinde /نا/ zaminin üç i'râb halinin olduğu zikredilir. Mansûb, merfû ve mecrûrlukta müsterek olan /نا/ zamiri aslında her i'râb halinde ayrı bir zamire delâlet eder. Fakat geldiği konum itibariyle farklı olsa da yazılışı aynıdır. Örneğin: /رَبَّنَا إِنَّا / سَمِعْنَا¹⁹⁷ (Rabbimiz, şüphesiz biz işittik.) âyet-i kerimesindeki /رَبَّنَا/ kelimesine bitişen /نا/ zamiri muzâfun ileyh olup cer mahallinde, /لَئِنَّا/ kelimesindeki /نا/ zamiri /إِنَّ/’nin ismi olup nasb mahallinde, /سَمِعْنَا/ fiiline bitişen /نا/ zamiri de fâil konumundan olup ref mahallindedir.¹⁹⁸ Örnekte de görüldüğü gibi /نا/ zamiri üç i'râb halini alan bir zamirdir ve yapısında da herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Dilbilgisi eserlerinde tıpkı /نا/ zaminde olduğu gibi /ي/ ve /هُمْ/ zamirlerinin de üç i'râbı bulunduğu söyleyenler olmuştur.¹⁹⁹ Onlara göre örneğin: /يُفْرَحُنِي كُونِي حَرِيصًا عَلَى وَاجِبِي/ cümlesinde geçen /يُفْرَحُنِي/ fiilindeki /ي/ zamiri nasb konumunda, /كُونِي/ kelimesinde /كَان/’nin ismi olup ref konumunda, /وَاجِبِي/ kelimesinde ise cer konumundadır. Ancak /ي/ zaminin merfû olabilmesi farklıdır. Çünkü /كَان/ fiilinin mastarı olan /كُون/ kelimesi muzâf konumunda olup

¹⁹⁴ Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 121.

¹⁹⁵ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 22.

¹⁹⁶ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 26-28.

¹⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/193.

¹⁹⁸ İbn Akîl, *Şerhü İbn Akîl*, 1/93; İbn Hişam, *Evdaḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yusuf eş-Şeyh M. el-Bukai (b.y.: Daru'l-Fikr, ts.), 1/101.

¹⁹⁹ Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 23.

dilbilgisi kuralları gereği /ي/ zamiri mecrûr mahallinde de olabilmektedir. Burada /كُون/ kelimesi fiil gibi amel ettirilmiş ve /ي/ zamiri de ismi olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar bu zamir, /نا/ zamiri gibi tasnif edilmeye çalışılsa da aslî olarak merfû olmayıp ârizî olarak merfû konumdadır.²⁰⁰ Ref, nasb ve cer hallerinin üçünde de kullanılabilen bir diğer zamir ise cem-i gâibeye delâlet eden /هُمْ/ zamiridir. Bu görüşte olan dilbilgisi âlimlerine göre /هُمْ/ zamiri, ref konumunda /هُمْ قَائِمُونَ/, nasb konumunda /أَكْرَمُهُمْ/ ve cer konumunda /أَلَهُمْ/ şeklinde kullanılmaktadır.²⁰¹ Fakat bu görüşe göre /هُمْ/ zamiri muttasıl ve munfasıl ayırımına tabi tutulmamıştır. Telaffuz bakımından aynı olsalar bile baskın görüşe göre munfasıl zamir muttasıl zamirden farklıdır. Dolayısıyla /هُمْ/ zamiri ile /ئَا/ zamiri tamamen benzeşmemektedir.²⁰²

1.4.3.2. Munfasıl Zamirler

Cümle içerisinde diğer kelimelerden ayrı yazılan ve yazıda açıkça görünen zamirlerdir. Munfasıl zamir muttasıl zamirin zıddı olup cümlenin başında gelebilen zamirdir.²⁰³ Örneğin: /أَنْتَ كَالشَّمْسِ فِي الضِّيَاءِ/ (Sen parlaklık bakımından güneş gibisin.) cümlesindeki /أَنْتَ/ zamiri munfasıl zamirdir.

Bununla beraber bazı kelimelere bitişen zamirlerin durumu hakkında tartışmalar olmuştur. Bunlardan biri /لَوْلَا/’dan sonra gelen zamirdir. Buna göre /لَوْلَا/’dan sonra kullanılan ve görünüşte bitişik olan zamirler bazı dilbilgisi âlimleri tarafından munfasıl zamirler kategorisinde kabul edilmiştir.²⁰⁵ Onlara göre /لَوْلَا-لَوْلَاكَ-لَوْلَايَ/ kelimelerindeki zamirler munfasıl zamirlerdir. Bu konunun detayları çalışmamızın sınırını aşacağı için burada munfasıl zamirlerin ihtilafa konu olmayan yönleri ele alınacak ve bu kadarıyla yetinilecektir.

Munfasıl zamirler muttasıl zamirlerden farklı olarak sadece merfû ve mansûb olmaktadır.

1.4.3.2.1. Merfû Munfasıl Zamirler

Merfû munfasıl zamirler umumiyetle söze kendisiyle başlanan zamirlerdir.²⁰⁶ Munfasıl zamirler genellikle mübteda olarak kullanılmakla birlikte az da olsa haber, ma‘tuf, müstesnâ ve

²⁰⁰ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/224.

²⁰¹ İbn Akîl, *Şerhü İbn Akîl*, 1/93; Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/224.

²⁰² Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 23.

²⁰³ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/221; el-Galâiyini, *Câmiu 'd-Durûsi 'l-'Arabiyye*, 119.

²⁰⁴ Abdurrahman Hasan Habenneka el-Meydânî, *el-Belağâtü 'l-'Arabiyye* (Beyrût: Dârü'l-Kalem-ed-Dârü's-Şamiye, 1996), 2/163.

²⁰⁵ Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâ'ili 'l-Hilâf Beyne 'l-Başriyyîn ve 'l-Kûfiyyîn* (b.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003), 2/567.

²⁰⁶ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 18.

te'kid olarak da kullanılır.²⁰⁷ Bu zamirler herhangi bir fiile veya isme bitişmeyip cümlelerin içerisinde görünür bir yer işgal ederler.²⁰⁸ Örneğin: /أَنْتَ تَلْعَبُ بِالنَّارِ/ (Sen ateşle oynuyorsun.) cümlesindeki /أَنْتَ/ mübteda ve /أَنْتُمْ بَرِيُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ/ (Siz benim yaptığımdan sorumlu değilsiniz, ben de sizin yaptığınızdan sorumlu değilim.) âyetindeki /أَنَا/ ise önceki cümleye ma'tuftur. Her iki zamir de merfû konumundadır. Birincisi mübteda, ikincisi ise, ma'tufun aleyhin mübteda olması sebebiyle merfûdur. Ayrıca istisnâ cümlelerinde müstesnâ minh ögesi zikredilmiş ve ref konumunda olursa, istisnâ /إِلَّا/ edatından sonra gelen zamir merfû munfasıl zamir konumunda gelebilir. Örneğin: /وَمَا الْمُخْلَصُونَ إِلَّا نَحْنُ/ (Bizden başka ihlâslılar yoktur.) cümlesindeki /نَحْنُ/ müstesnâ konumunda olup merfû zamirdir.²¹¹

1.4.3.2.2. Mansûb Munfasıl Zamirler

Mansûb munfasıl zamirler cümlede mansûb bir ögenin yerini alır.²¹² Bu zamirler umûmiyetle mef'ûl konumunda gelir ve tamamı /إِيَّأ/ kelimesi ile başlar.²¹³ Ancak munfasıl zamirler konusunda zamirin sadece /إِيَّأ/ kelimesi mi, ona bitişen zamirle beraberle mi, yoksa /إِيَّأ/ kelimesinden sonraki harf mı? olduğu konusunda farklı görüşler vardır.²¹⁴ Sîbeveyhi sadece /إِيَّأ/ kelimesinin zamir olduğunu, bu zamire bitişenlerin de mütekellime, muhâtaba veya gâibe delâlet eden harfler olduğunu söylemektedir. Ferrâ'ya göre /إِيَّأ/ kelimesi dayanaktır ve görevi fiilden ayrılan zamire desteklik yapmasıdır. Ondan sonra gelenin ise zamir olduğunu ifade eder. Ferrâ dışında Kûfeli âlimler /إِيَّأ/ kelimesini ve ona birleşenlerin hepsini zamir olarak kabul ederler. Basralı dilbilgisi âlimleri ise Sîbeveyhi'nin bu görüşüne tabi olmuşlardır.²¹⁵

Mansûb munfasıl zamirlerin kullanıldığı belli başlı yerler vardır. Dilbilgisi âlimleri bu zamirlerin kullanım şekillerini belirlemiş ve bazı maksatlarının olduğunu ifade ederek açıklamaya çalışmışlardır.

Dilbilgisi âlimleri iki veya üç mef'ûl alan fiillerde, ilk mef'ûlden sonraki mef'ûlün zamir olması durumunda bu zamirin mansûb munfasıl zamir olması gerektiği görüşündedirler.

²⁰⁷ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 22; Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 109; Akdağ, *Arap Dili Dilbilgisi*, 150; Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 29.

²⁰⁸ Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 109.

²⁰⁹ Bulut, *Belagat & Meani-Beyan-Bedi*, 272.

²¹⁰ Yunus, 10/41.

²¹¹ Hayreddin Karaman –Bekir Topaloğlu, *Arapça Dilbilgisi (Sarf-Nahiv)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 131; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 18, 247-248.

²¹² Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 737.

²¹³ İbn Akîl, *Şerhü İbn Akîl*, 1/98; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 19.

²¹⁴ Türkmenoğlu, *Kur'an-ı Kerim'de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri*, 46.

²¹⁵ Ebu Hayyan el-Endelusi, *İrtişafu'd-Darab min Lisani'l-Arab*, thk. Recep Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hâne'î, 1998), 2/930.

Örneğin: /عَلَّمْتُكَ إِِيَاءَ/ (Onu, ben sana öğrettim.) cümlesinde ikinci mef'ûl zamir olup mansûb-munfasıl halinde gelmiştir.²¹⁶

Zamirin mansûb olduğu diğer durum ise şöyledir: Bir zamir atıf harfî yoluyla bir mef'ûl üzerine atfediliyorsa veya zamir vâvu'l-ma'îyye'den sonra gelirse o zamirin mansûb munfasıl bir zamir olması gerekir. Örneğin: /نَحْتَرِّمُ الْعُلَمَاءَ وَ إِِيَاكُمْ/ (Âlimlerle birlikte size saygı duyarız.) cümlesindeki mef'ûl olan /إِيَاكُمْ/ kelimesi vâvu'l-ma'îyye yoluyla önceki mef'ûle atfedilmiştir.²¹⁷

Söyleyişi daha sınırlayıcı yapmak (kasr yapmak) için kullanılan istisnâ üslubunda da munfasıl zamir gelebilir. Böyle bir cümlede zamir, müstesnâ konumunda gelir ve buna bağlı olarak âmili olan fiilden ayrılmış olur. Örneğin: /لَا أُحِبُّ إِلَّا إِيَّاكَ/ (Sadece seni seviyorum.) cümlesinde fiilin mef'ûlü istisnâ yapılmadan önce muttasıl zamir iken (لَا أُحِبُّكَ), istisnâ üslubuna dönüştürüldüğünde zamir istisnâ edatından sonra gelmiştir. Böylece dizim değiştirilmiş, yeni dizimde zamir istisnâ edatından sonra gelmiş ve ifade de pekiştirilmiştir.²¹⁸

Kasrı ifade etmek için mef'ûl durumundaki zamir, fiilden önce gelirse öne geçen zamirin de mansûb-munfasıl bir zamir olarak gelmesi gerekir. Örneğin: /إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ/ ²¹⁹ ((Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.) gibi. Yine 'tahzir' üslubunda olan fiilin hazf durumunda mef'ûlü zamir ise mansûb-munfasıl olması gerekir.²²⁰ Örneğin: /وإِيَّاكُمْ وَمُحَدَّثَاتِ الْأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ/ ²²¹ ((Dinî konularda) sonradan ortaya çıkan şeylerden uzak durun. Zira, sonradan icat edilen her şey/bidat bir sapıklıktır.) gibi.

Ayrıca bu zamirler, fâiline muzâf olan bir mastarın mef'ûlü olması durumunda, mansûb-munfasıl zamir olarak kullanılır. Örneğin: /سَرَّنِي إِكْرَامَ الطُّلَّابِ إِيَّاكَ/ ²²² (Öğrencilerin sana ikramda bulunması beni sevindirdi.) gibi.

İfade etmek gerekir ki Arap dilinde munfasıl zamirler genel itibariyle merfû ve mansûb şeklinde kategoriye ayrılmıştır. Şu var ki Arap dilbilgisi kitaplarının yer vermediği cer durumuna ilişkin örneklerin olduğu da görülmüştür. Dilbilgisi eserlerinde buna ayrı bir başlık açılmamıştır. Ancak az da olsa munfasıl zamirlerin mecrûr olarak da kullanıldığı görülmüştür. Özellikle de şiirlerde böyle yapıldığına rastlanmıştır. Örneğin: /فلولا المعافاة كُنَّا كَهْمُ/ ((Biz sahip

²¹⁶ İd, *en-Nahvu'l-Musaffa*, 144.

²¹⁷ Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 738.

²¹⁸ Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 738.

²¹⁹ Fâtiha, 1/5.

²²⁰ Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 738.

²²¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dârü'l-Mugnî, 2000), 1/228.

²²² Günday-Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 738.

olduğumuz) iyi haller olmasaydı sizin gibi (perişan) olurduk.) cümlesindeki /هُمُ/ zamiri /ك/ harfi ceriyle mecrûr olmuştur.²²³

1.4.4. Diğer Zamirler

Yukarıdaki tasniflere göre zamirlerin delâlet ettikleri varlıkların kişi olduğu varsayılmıştır. Arap dilinde asıl olan da budur. Ancak bazı zamirlerin hiçbir zaman şahıslara delâlet etmediğine ancak şahıs zamirleri kalıbında olduğuna işaret etmiştik. Bu başlıkta hiçbir zaman şahsa delâlet etmeyen veya şahsa delâleti noktasında ihtilaflar bulunan iki zamire yer verilecektir. Bunlar Arap dilbilgisinde zamîru'l-fasl ve zamîru's-şân olarak isimlendirilir. Bu zamirlerin kullanımı oldukça yaygındır. Zamîru'l-fasl ve zamîru's-şân bu başlık altında genel hatlarıyla ele alınacaktır.

1.4.4.1. Zamîru'l-fasl

Arapça dilbilgisinde zamir çeşitlerinden biri de zamîru'l-fasl'dır. Nahiv ilminde zamiri niteleyen “fasl” teriminin Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk eser olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ında görmek mümkündür. O zamirler hakkında bir başlık açarak zamîru'l-fasl konusuna öncülük etmiştir.²²⁴

Munfasıl zamirlerden biri sayılan zamîru'l-fasl, mübteda-haber veya aslı mübteda-haberdan oluşan cümlelerde haberin ma'rife olması durumunda mübteda ve haberin arasına gelen zamirdir. Zamîru'l-faslın kullanım amacı, isim cümlesini sıfat tamlamasından ayırmaktır. Zira isim cümlesini görünüş itibariyle sıfat tamlamasından ayıran husus, mübtedanın marife, haberin de nekra olmasıdır. Eğer her ikisi de marife olursa, sıfat tamlamasından ayırmak zorlaşmakta ve bu durumda anlam netlik kazanmamaktadır.²²⁵

Zamîru'l-faslın kullanım amacı bu zaminin cümlede aslî bir unsur teşkil etmediğini ve dolayısıyla zorunlu olmadığını gösterir. Örneğin: /وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ/ (İşte onlar kurtulacakların ta kendisidir.) âyet-i kerimesindeki /هُمُ/ zamiri zamîru'l-fasl'dır. Buna göre cümle, /وَأُولَٰئِكَ الْمُفْلِحُونَ/ şeklinde de kurulabilir. Zamîru'l-faslın cümleye kattığı vurguyu bir kenara bırakırsak esasında “İşte onlar kurtulacakların ta kendisidir” cümlesiyle “İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” cümlesinin anlamı aynıdır. Zamir burada sadece ayırt edici bir rol üstlenmektedir.

²²³ Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 1/242.

²²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitab*, 2/389.

²²⁵ Hasan Akdağ, *Arap Dili Dilbilgisi* (Konya: Tekin Kitabevi, 1989), 321; Maksudoğlu, *Arapça Dil Bilgisi*, 154.

²²⁶ Bakara, 2/5.

1.4.4.1.1. Zamîru'l-faslî İfade Etmek İçin Kullanılan Kelimeler

Zamîru'l-faslî, isim cümlesinin iki ögesinden olan haberin sıfatla veya tâbî'yle karışmasını engeller. Üstlendiği görev sebebiyle bu zamir bu şekilde isimlendirilmiştir.²²⁷ Söz konusu işlevi gören bu zamire “fasl” kelimesi daha çok Basra ekolüne mensup dilbilgisi âlimleri tarafından kullanılmıştır. Ancak Basralılar “fasl”ı zamir değil harf olarak kabul etmiştir. Çünkü Basralı dilbilgisi âlimleri çoğunluğuna göre zamîru'l-faslî, mütekellime, muhâtaba veya gâibe delâlet etse de gerçekte bir zamir sayılmıyor. Bu yüzden gerçekte bir ismin yerini tutmaz. Dolayısıyla zamîru'l-faslî tabiri mecâzî olarak kullanılır.²²⁸ Buna karşılık bu zamiri ifade eden farklı kelimeler de olmuştur. Bu kelimeler kullanıcılarına atfedilerek şöyle sıralanabilir:

1. Kûfeliler yaygın olarak sözlük anlamı destek olan “imâd” /عِمَاد/ kelimesini kullanırlar. Onlara göre “İmâd” kelimesi, ifadenin anlaşılması noktasında kendisine dayanıldığı ve ardından gelen kelimenin tâbî değil de haber olduğunu ortaya koyduğu içindir.²²⁹ Yani sonraki kelimenin haber olmasını kesinleştirdiği için bu zamire “imâd zamiri” denilmiştir.²³⁰
2. Bazı Kûfeliler ise bu zamir türüne yine destek ve dayanak anlamına gelen /دَعَامَةٌ/ kelimesini kullanmışlardır. Onlara göre bu zamir cümledeki ilk ismi destekleyip, arkasından gelen haberle de güçlenmiştir.²³¹
3. Ebu Hayyan'ın bildirdiği bir başka kelime ise “sıfat” (صِفَةُ) kelimesidir. Ona göre bu kelime Müteahhirûn âlimleri ve Medeniyyun tarafından kullanılmıştır.²³²
4. Zamîru'l-faslî yerine az da olsa “sıla” (صِلَة) ve “zâid” (زَائِدَة) kelimeleri de kullanılmıştır. Özellikle Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân* eserinde /اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ/ ²³³ (Allahım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise) âyetini şerh ederken /هُوَ/ zamiri için bu kelimeleri kullanmıştır.²³⁴
5. Yine çok az bilinen bir diğer adı ise “râbîta” (رَابِطَة) kelimesidir. es-Subkî'ye (ö. 773/1372) göre bu kullanım mantıkçılara aittir.²³⁵

Yukarıdaki bilgiler ışığında diyebiliriz ki zamîru'l-faslî Kûfeli dilbilgisi âlimlerinin dediği gibi her ne kadar ilk gelen ismi desteklemek amacıyla kullanılsa da bu zamirin

²²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Seri b. Sehl el-Bağdadi İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 2/257.

²²⁸ Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 1/275; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/247-248.

²²⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyil vet-Tekmil fi Şerhi Kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Şam: Dâru'l-Kalem, ts.), 2/288.

²³⁰ Muhammed Çetkin, *Celâleddîn es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2014), 182.

²³¹ İbn Akîl, *-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâ'id*, 1/119.

²³² Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*, 2/951.

²³³ Enfâl, 8/32.

²³⁴ Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Dr. Hüdâ Maḥmûd Kârâ'a (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990), 1/348.

²³⁵ Bahâuddin Ahmed b. Ali Sübkî, *Arûsu'l-Efrâh fi Şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003), 1/227.

gelmesindeki maksat, Basralı âlimlerin açıkladığı üzere haberi sıfattan ayırmaktır. Konuya bu açıdan bakıldığında fasl kelimesinin kullanılması daha uygun görünmektedir. Günümüzde de modern dilbilgisi eserlerinde zamîru'l-fasl terimi daha yaygın olarak kullanılır. Buradaki fasl'ın zamir olup olmaması ise çalışmamızın sınırlarını aşan bir tartışmadır.

Dilbilgisi âlimleri zamîru'l-faslda bulunması gereken bazı özellikler üzerinde ayrıca durmuştur.

1.4.4.1.2. Zamîru'l-fasln Özellikleri

Dilbilgisi âlimleri zamîru'l-fasl için bazı kurallar vazetmişler. Bu kuralların en önemli olanlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1. Merfû munfasıl olan zamîru'l-fasl mübtada ve haberin arasına girer.²³⁶ Örneğin: /أُولَٰئِكَ /²³⁷ ayetinde /هُمُ / zamiri mübtada /أُولَٰئِكَ / ve haberin /الْقَائِرُونَ / arasına gelmiştir.

2. Zamîru'l-fasldan önceki isim mübtada veya /كَانَ /, /إِنَّ / ve benzerlerinin ismi olarak gelir.²³⁸ Mesela /إِنَّ أَلْعَلَّمَ هُوَ النُّورُ / (İlim nurdur.) cümlesinde fasıl zamirinden önceki isim /إِنَّ /nin ismi olarak gelmiştir. Ayrıca zamîru'l-fasldan sonra gelen kelimeler mübtada veya /كَانَ / ve /إِنَّ / ve benzerlerinin haberi konumundadır.²³⁹

3. Zamîru'l-fasl, ef'âlu'l-kulûb fiillerinin mef'ûlleri arasına da girer. Örneğin: /وَلَا يَحْسَبَنَّ /²⁴⁰ (Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar.) âyet-i kerimesindeki /يَحْسَبَنَّ / fiilinin birinci mef'ûlü gizlidir. İkinci mef'ûlü ise /هُوَ /den sonra gelen /خَيْرًا / kelimesidir.²⁴¹

4. Zamîru'l-fasl, kendisinden önceki kelimeyle uyumlu olur. Örneğin: /أَلْعَلَّمَ هُوَ الْكَفِيلُ بِالرَّقِيِّ / (İlim uygarlaşmaya teminat verendir.) cümlesindeki /هُوَ / zamiri ve /وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ /²⁴² (Kâfirler zâlimlerin ta kendileridir.) âyetteki /هُمُ / zamiri kendinden önceki /وَالْكَافِرُونَ / ve /أَلْعَلَّمَ / kelimelerine cinsiyet, sayı ve gâiblik bakımından mutabıktır.²⁴³

5. Her ne kadar zamîru'l-fasl iki marifenin arasına giren bir kelime olsa da görünüşte nekra olup bir vecihle marifelik ifade eden kelimeler arasına da girebilmektedir. Şöyle ki zamîru'l-fasldan sonraki kelime, harf-i tarif almamış ve muzaf olmayan /مِنْ / harfi cerriyle birlikte

²³⁶ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/245; Muhammed bin Salih el-Useymin, *Muhtasâru Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rîb* (b.y.: Mektebetü'r-Rüşd, 1427h) 143.

²³⁷ Nûr, 24/52.

²³⁸ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/246.

²³⁹ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/246.

²⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/180.

²⁴¹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/332.

²⁴² Bakara, 2/254.

²⁴³ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/245; el-Useymin, *Muhtasâru Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rîb*, 143.

kullanılan marife hükmünde bir ism-i tafdîl /أَفْعَلْ/ olabilmektedir.²⁴⁴ Benzer bir şekilde fasıl zamirinden önceki kelimenin bir vech ile marifelik ifade eden nekra bir kelime olması da câiz görülmüştür. Örneğin: /لَيْسَ أَحَدٌ هُوَ أَعْلَمُ مِنْ أَخِيكَ/ (Hiç kimse kardeşinden daha bilgili değildir.) cümlesindeki /أَحَدٌ/ kelimesi umum ifade ettiği için cins ifade eden lââm-ı tarif ile marife olmuş gibi sayılır. Öte taraftan /أَعْلَمُ/ de /مِنْ/ ile geldiği için lââm-ı tarif alması câiz değildir. Lâfzî karine ile marife olmamışsa bile özel isme benzediği için marife gibidir. Mübteda ve haber marifeye benzediklerinden dolayı arasına fasl zamiri girmiştir.²⁴⁶

6. Bazı Arap dilbilgisi âlimleri ve özellikle de Ahfeş zamîru'l-faslın hal ve sahib-i hal arasına girebileceğini iddia eder. Örneğin: /ضَرَبْتُ زَيْدًا هُوَ ضَاحِكًا/ (Zeyd'i gülerken dövdüm.) cümlesinde fasl zamiri, hal olan /ضَاحِكًا/ kelimesi ve sahib-i hal olan /زَيْدًا/ kelimeleri arasına girmiştir.²⁴⁷

1.4.4.1.3. Zamîru'l-faslın İ'râbı

Dilbilgisi âlimleri ve muribler zamîru'l-faslın i'râbı konusunda birden fazla görüş beyan etmişlerdir. Bu ihtilafları iki bölüm çerçevesinde inceleyeceğiz ki bunlar da Basra ve Kûfe ekollerine ait görüşlerdir.

Basralı dilbilgisi âlimlerin çoğunluğuna göre zamîru'l-fasl mütekellime, muhâtaba veya gâibe delâlet etse de gerçekte bir zamir sayılmayıp harf mertebesinde. Onun esas görevi sıfat ve haberin arasını ayırmaktır. Bundan dolayı Basralılara göre zamîru'l-fasl demek yerine harf-i fasıl denilmesi daha uygundur. Harflerin de i'râbdan mahalli yoktur. Sadece i'râb yapılırken hangi harf olduğu ve ne üzere mebnî olduğu söylenir. Bundan yola çıkarak zamîru'l-faslın asıl itibariyle özel bir harf olup amel etmediğini ifade eder. Amel etmediği için de i'râbda mahalli yoktur. Zâid olarak geldiği için mecâzî olarak zamîru'l-fasl denilmektedir. Zamîru'l-fasl, dilbilgisi âlimlerine göre /ذَلِكَ/ ve /تِلْكَ/ ismi işaretlerdeki /كَ/ harfi gibidir. Bu harf hitâb harfi olup i'râbda mahalli yoktur. Bu yüzden kendinden sonra gelen ismin i'râbını değiştirmez ve cümlede geçmediği zaman cümlenin i'râbı hangi hal üzerinde duruyorsa zamir geldiğinde de o hal üzere bırakılır.²⁴⁸ Mesela /أَخُوكَ هُوَ الْعَالِمُ/ (Kardeşin âlimdir.) cümlesindeki mübteda ve

²⁴⁴ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/145-246; el-Useymin, *Muhtasâru Muğni'l-Lebîb an Kütübî'l-Ea'rîb*, 143.

²⁴⁵ Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 106.

²⁴⁶ Bedruddîn ed-Demâmînî, *Ta'liku'l-ferâid alâ teshîli'l-fevâid*, nşr. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Müfdî (b.y.: y.y., ts.), 2/130.

²⁴⁷ Yûsuf b. Ahmed. Muhibbiddîn el-Halebî, *Şerhu't-Teshîl el-Musemmâ 'Temhîdu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâid'*, thk. Alî Muhammed Fâhır ve Âharûn (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 1/567;

²⁴⁸ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/247; Abdülğani Dekar, *Mu'cemü'l-kavâ'id il-'Arabiyye fi'n-nahvi ve't-tasrîf* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 280; el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 2/579.

haberini arasına gelen /هُوَ/ harf olup i'râbda mahalli yoktur. Ayrıca cümlede herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir.²⁴⁹

Zamîru'l-faslı harf değil de isim olarak kabul edenler de olmuştur. Kûfe ekolüne mensup dilbilgisi âlimlerine göre bu zamirin i'râbda mahalli vardır. Onlara göre zamîru'l-fasl önceki ismi te'kid eder ve önceki isimle aynı hükmü taşır. Bu durumda aynı konumu taşır. Örneğin: /زَيْدٌ هُوَ الْعَاقِلُ/ cümlesindeki /هُوَ/ ve /زَيْدٌ/ kelimesi ref mahallinde mübtedadır. İkinci mübteda olan /هُوَ/ zamiri /زَيْدٌ/ kelimesini te'kid etmiş ve aynı i'râbı taşımıştır.²⁵⁰

Bazı Kûfeli dil âlimlerine göre zamîru'l-fasl kendinden sonraki kelimenin hükmünü taşır. Bu durumda zamir kendinden sonraki kelimeyle sanki tek bir şeymiş gibi değerlendirilir. O zaman zamir sonraki kelimenin hükmünü taşır.²⁵¹

Basralı âlimler, Kûfeli âlimlerin zamîru'l-faslın te'kid görevi üstlendiği konusundaki bu görüşlerine karşı çıkmışlardır. Onlara göre Arap kelamının hiçbir yerinde zamir, zâhir olana te'kid olmaz. Nihâyetinde onların kelamında benzeri olmayan bir şey dayanak olamaz, bu câiz değildir. Bir diğer eleştirileri de zamîru'l-faslın sonra gelen kelimeyle tek bir şeymiş gibi kabul etmeleridir. Halbuki zamîru'l-faslın kendinden sonra gelenle bir ilişkisi yoktur, çünkü önceki isimden kinayedir. Bu yüzden ikisini aynı kabul etmek mümkün değildir.²⁵²

Sonuç olarak, zamîru'l-faslın i'râbı hakkında farklı görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Basralı âlimlerine göre zamîru'l-fasl i'râbda mahalli olmayan bir isim veya harf olarak kabul edilirken Kûfeliler göre de i'râbda mahalli olan bir isim olarak kabul edilir.

1.4.4.2. Zamîru's-şân

Arap dilbilgisinde zamir çeşitlerinden biri de zamîru's-şândır. Şân (شَانٌ) kelimesi sözlükte söz, hitap, durum ve hal anlamlarına gelmektedir.²⁵³ Fasih Arapçayı kullanan Araplar, bir söze ve cümleye başlarken muhâtabın dikkatini ve merakını söyleyeceği cümleye çekmek istediklerinde cümle başında bir zamir söyler. Böylelikle muhâtabı söyleyeceği söze hazır hale getirirler.²⁵⁴ Buna göre zamîru's-şân, sıra ve lafız olarak asıl ifade edilmek istenilen cümle başında kullanılan zamirdir.²⁵⁵ Bu zamir daima müfret gâib /هُوَ/ ve gâibe /هِيَ/ şeklinde kullanılır. Örneğin: /هُوَ الدِّينُ أَسَاسُ الْإِنْسَانِيَّةِ/ (Din insanlığın temelidir.) ve /هِيَ الدُّنْيَا تَمُكَّرُ بِأَهْلِهَا/ (O

²⁴⁹ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/247-248.

²⁵⁰ Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili 'l-hilâf beyne 'n-naḥviyyîne 'l-Başriyyîn ve 'l-Kûfiyyîn*, 2/579.

²⁵¹ Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili 'l-hilâf beyne 'n-naḥviyyîne 'l-Başriyyîn ve 'l-Kûfiyyîn*, 2/579.

²⁵² Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili 'l-hilâf beyne 'n-naḥviyyîne 'l-Başriyyîn ve 'l-Kûfiyyîn*, 2/579-580.

²⁵³ Fîrûzâbâdî, "şen", 1208.

²⁵⁴ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/250.

²⁵⁵ Samirâî, *Meâni-n-Nahv*, 1/62.

dünyadır ki, dünyalılara düzen kurar.) cümlelerinde önce zamir, sonra da onun ne olduğunu açıklayan bir cümle gelmiştir.²⁵⁶

Zamîru’ş-şânın genel zamirlerden ayrıldığı bazı yönleri vardır. Diğer zamirler kişilerin veya varlıkların yerini tutarken zamîru’ş-şân, belirli kelimelerin yerini tutmakla sınırlıdır ve bunlar soyut varlıklardır. Zamîru’ş-şân dikkat çekmek, yüceltmek ve bir şeyi olduğundan fazla göstermek için kullanılır. Dolayısıyla delâleti o bilinmeyen ve açıklanmak istenen durumdur. Yani zamir, ileride bildirilecek olan durumun var olduğunu önceden ifade etmek için gelir.²⁵⁷

Özetle zamîru’ş-şâna cümle içinde ihtiyaç duyulmasının asıl sebebi önemli bir durumun olduğuna işaret etmesidir. Cümlelerin durumuna göre müfred müzekker veya müfred müennes olabilir. Öte taraftan zamîru’ş-şânı ifade etmek için başka kelimeler de kullanılmıştır.

1.4.4.2.1. Zamîru’ş-şânı İfade Etmek İçin Kullanılan Kelimeler

Dilbilgisi literatüründe bugün itibariyle zamîru’ş-şân tabiri yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak zamîru’ş-şânı ifade eden başka kelimeler de olmuştur. Bu kelimeleri maddeler halinde açıklayacağız.

1. Öznenin müzekker olduğu durumlarda “zamîru’l-hadis” (ضمير الحديث) kelimesi kullanılmıştır. Bu kullanım çoğunlukla Basralılara aittir. Zamîru’l-hadis denilmesinin sebebi kendisinden sonra gelecek konuşmanın/sözün önemli olduğunu göstermesidir.²⁵⁸

2. Öznenin müzekker olduğu durumlarda kullanılan bir diğer kelime “zamîru’l-emr” (ضمير الأمر)’dir. Zamîru’l-emr de kendisinden sonra gelecek önemli bir işe işaret eder.²⁵⁹ Bu kullanım çoğunlukla Basralılara aittir.²⁶⁰

3. Öznenin müennes olduğu durumlarda ise “zamîru’l-kıssa” (ضمير القصّة) kelimesi kullanılmıştır.²⁶¹ Bu kullanım da çoğunlukla Basralılara aittir.²⁶²

4. Kûfe ekolüne mensup âlimler bu zamir için “zamîru’l-mechûl” (ضمير المجهول) veya ismü’l-mechûl (الاسم المجهول) kelimelerini kullanmışlardır. Onlara göre zamîru’ş-şâna ait bir mercii olmadığı ve açıklamaya muhtaç olduğu için meçhul sayılır. Cümlelerin başında gelir ve kendinden sonra gelen cümle-i müfessire de zamirin ne anlam taşıdığını açıklar.²⁶³

²⁵⁶ Akdağ, *Arap Dili Dilbilgisi*, 368.

²⁵⁷ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/250.

²⁵⁸ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/250.

²⁵⁹ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/252.

²⁶⁰ Muhammed el-Murâbit ed-Delâî, *Netâ’icu’l-tahsîl fi şerhi’t-Tehsîl*, thk. Mustafa Sadık el-Arabi (Libya: el- el-Metabiu’l-sevrati, 1438h), 638.

²⁶¹ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/250; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/236.

²⁶² Demirbaş “Kur’ân-ı Kerim’de ‘Zamîru’ş-Şe’n ve’l-Kıssa’ Üslûbu ve Meâllere Yansıması”, 49.

²⁶³ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/252; el-Halebî, *Şerhu’t-Teshîl el-Musemmâ ‘Temhîdu’l-Kavâ’id bi- Şerhi Teshîli’l-Fevâid*, 1/557; Ferrâ, *Me’ani’l-Kur’an*, 1/361.

Arapça'da dikkat çekme maksadıyla kurulan cümlelerde şân zamirinin yerini tuttuğu belirtilen /الْحَدِيثُ، الْقِصَّةُ، الْأَمْرُ/ gibi kelimeler cümle içinde açıkça kullanılmamaktadır.²⁶⁴ Zamirin yer aldığı cümlelerin i'râbı yapılırken anılan kelimeler sadece takdir edilir. Örneğin: /الشَّانُ زَيْدٌ ضَاحِكٌ/ cümlesindeki gibi /الشَّانُ/ kelimesinin doğrudan kullanılması câiz görülmemiştir. Bunun yerine zamîru's-şân olan /هُوَ/ zamirini kullanılması gerektiği savunulmuştur.²⁶⁵ Dolayısıyla /هُوَ عَلَّمَ طَوِيلٌ/ şeklindeki bir cümlede zamîru's-şân'ın yerine emr veya hadis kelimelerinden biri getirilerek cümle /الشَّانُ عَلَّمَ طَوِيلٌ/ şeklinde takdir edilir.

1.4.4.2.2. Zamîru's-şânın Özellikleri

Yukarıda zamîru's-şânın tanımını ve onun yerine kullanılan diğer kelimeleri ele aldık. Burada ise zamirlere has genel kural ve kaidelerin dışında kalan zamîru's-şâna has özellikleri ele alacağız. Söz konusu özellikleri maddeler halinde şu şekilde sırlayabiliriz:

1. Zamîru's-şân, mübteda veya /إِنْ ve كان / ve kardeşlerin ismi olarak gelir. Örneğin: /قُلْ هُوَ / (De ki: Allah birdir.) /هُوَ/ zamiri âyet-i kerimesinde mübteda konumunda gelirken, /وَأَنَّهُ / (Allah'ın kulu kalktığında) âyetinde ise /أَنْ/ 'nin ismi olarak gelmiştir.

2. Zamîru's-şân her zaman müfred sigasında gelmektedir. Zamîru's-şân hiçbir zaman müsennâ veya cemi olarak gelmez. Başka bir deyişle dikkat çekilmek istenen durum çoğul olursa gramatik açıdan bunu zamîru's-şân yardımıyla yapmak mümkün değildir. Dahası olayların çoğulları gayr-i akil çoğul hükmünde kabul edileceği için gramatik açıdan müfred müennes hükmünde olacaktır.²⁶⁷ Örneğin: /هي؛ الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ/ (Ameller dediğin niyetlere göredir.) cümlesinde /الْأَعْمَالُ/ kelimesi çoğul olmasına rağmen zamir müfred müennes olarak kullanılmıştır.²⁶⁸

3. Müttekellim ve muhâtab zamirlerin sahipleri konuşma esnasında hazır olmaları sebebiyle bu zamirlerin merciini içeren bir cümleye ihtiyaç duyulmaz. Ancak gâib zamir olursa zamirin raci olduğu kişi veya varlığı içeren cümleye ihtiyaç vardır. Zamîru's-şân gâib zamirlerdedir. Ancak zamirin raci olduğu şey daha önceden söylenmiş bir cümle geçmez. Bunun yerine zamirle kastedilene açıklayan bir cümle kullanılır. Bu cümleye “cümle-i müfessire” (açıklayıcı cümle) denilir. Basralı âlimlere göre cümle-i müfessirenin iki cüzünden birini hazfetmek doğru değildir. Cümle zamir ile te'kid edildiği için kısaltılamaz. Mesela /هُوَ

²⁶⁴ ed-Delâî, *Netâ'icu'l-tahsîl fî şerhi't-Tehsîl*, 638.

²⁶⁵ Endelüsî, *et-Tezyil vet-Tekmil fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl*, 2/272.

²⁶⁶ Cin, 72/19.

²⁶⁷ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/253; Hilvânî, *en-Nahvu'l-Muyesser*, I/97; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârîb*, thk. Mâzin el-Mubârek, Muhammed Ali Hamidullah, 6. Basım (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 637.

²⁶⁸ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/253.

القَائِم/ denilmez. Ayrıca Kûfeli âlimler cümle-i müfessirenin iki cüzünden birinin hazfini câiz görmüşlerdir.²⁶⁹

4. Zamîru's-şân ve müfessir cümlelerinin müzekkerlik-müenneslik bakımından birbirine uyumlu olması gerekir.²⁷⁰ Ancak Basralı âlimler müennes bir kelimeyle birlikte zamirin müzekker, müzekker bir kelimeyle de müennes bir zamirin kullanılmasında bir beis görmemişlerdir. Örneğin: /هُوَ هِنْدٌ ذَاهِبَةٌ/ (O Hind'dir ki, gidendir.) cümlesindeki /هُوَ/ zamiri, mübtedası müennes bir kelime olan /هِنْدٌ ذَاهِبَةٌ/ cümlesinin başında gelebilirken /هِيَ زَيْدٌ قَائِمٌ/ cümlesinde de /هِيَ/ zamiri, mübtedası müzekker bir kelime olan /زَيْدٌ قَائِمٌ/ cümlesinin başında gelmiştir.²⁷¹

5. Cümle-i müfessirenin zamîru's-şândan sonra gelmesi zorunludur.²⁷²

6. Zamir ile cümle arasına bir fasılânın girmesine ihtiyaç duyulmaz.²⁷³

7. Zamîru's-şânı açıklayan cümle, haberi cümle yapısında olması gerekir. İnşâî ve talebî cümleyle bu zamir açıklanmaz. Çünkü inşâî ve talebî cümleler tazim ve tefhim anlamı bildirmez. Örneğin: /هُوَ اضْرِبْ زَيْدًا/ (O Zeyd'i dövsün.) demek doğru değildir.²⁷⁴

8. Zamîru's-şân mübteda olursa cümle-i müfessirenin isim cümlesi olması vâciptir. Ancak zamir, nâsih fiilinin veya harfin mamûlü olursa cümle-i müfessire isim veya fiil cümlesi olabilir.²⁷⁵

9. Zamîru's-şândan sonra atıf, tekid, bedel ve sıfat ona tâbi olarak gelemez. Böyle olmasının sebebi zamirin mübhem olması ve tâbînin amacı da onu açıklayıcı bir unsur olmasıdır.²⁷⁶

10. Zamîru's-şân muttasıl olursa ya nevasihlerin ismi ya da ef'âlul-kulûbun birinci mef'ûlû konumunda gelir.²⁷⁷ Örneğin: /إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ/ (Gerçek şu ki, zâlimler asla kurtuluşa eremezler.) âyetindeki zamîru's-şân /إِنَّ/ nin ismi olup nasb mahallindedir. /ظَنَّتُهُ الدَّاءَ وَبِئْسَ/ (Hastalığın vahim olduğunu sandım.) cümlesinde ise /ظَنَّ/ fiilinin birinci mef'ûlû olarak gelmiştir.

²⁶⁹ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/253; es-Samirâi, *Meâni-n-Nahv*, 1/57; Akdağ, *Arap Dili Dilbilgisi*, 368; el-Halebî, *Şerhu't-Teshîl el-Musemmâ 'Temhîdu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâ'id*, 1/557.

²⁷⁰ Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 1/273.

²⁷¹ Halebî, *Şerhu't-Teshîl el-Musemmâ 'Temhîdu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâ'id*, 1/560.

²⁷² Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/253.

²⁷³ Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, 1/272.

²⁷⁴ Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrrahmân İbn 'Akîl. *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâ'id*. nşr. Muhammed Kâmil Berekât (Dimaşk: Dâru'l-Fikr/Cidde: Dâru'l-Fikr, 1400-1405h), 1/115; ed-Delâi, *Netâ'icu'l-tahsîl fî şerhi't-Tehsîl*, 640.

²⁷⁵ Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 76.

²⁷⁶ Endelüsî, *et-Tezyil vet-Tekmil fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl*, 2/271; İbn Hişam, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârib*, 637.

²⁷⁷ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 166.

²⁷⁸ Yusuf, 12/23

11. Şân zamirinin müstetir olması da mümkündür.²⁷⁹ Dilbilgisi kitapları vucûben müstetir ve cevazen müstetir hallerini de ele almıştır. Dilbilgisi âlimlerine göre /ليس خَلَقَ اللهُ مِثْلَهُ/ (Allah onun gibi yaratmamıştır) cümlesinde /ليس/ fiilinin içinde cevazen müstetir bir /هُوَ/ zamiri vardır.²⁸⁰

Zamîru's-şân'ın doğru kullanımına ilişkin bu esaslar onun i'râbına birden fazla biçimde yansımıştır. Bu esaslar doğrultusunda zamîru's-şânın i'râb alternatiflerine de değinilecektir.

1.4.4.2.3. Zamîru's-şânın İ'râbı

Zamîru's-şânın hakikatte bir zamir olup olmadığı tartışmaları onun i'râbına da yansımıştır. Dolayısıyla i'râbı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşler şunlardır:

1. İbnü't-Tarâve (ö. 528/1134) zamîru's-şânın gerek semai gerekse kıyasi olarak isim olamayacağı ve dolayısıyla harf olduğu görüşündedir. Kıyasi ve semai delillerini ayrı ayrı açıklayarak zamîru's-şân'ın harf olduğunu ve i'râbdan da mahalli olmadığını ispat eder.²⁸¹

2. Zamîru's-şânın i'râbının olduğunu belirtenler de olmuştur ki bu görüşte olanlar oldukça yaygındır. Bu görüşe göre zamîru's-şân, diğer zamirler gibi bir isim mertebesinde. Diğer zamirlerden farkı cümlenin başında gelmesi ve dolayısıyla geriye dönük bir merciinin bulunmamasıdır. Netice olarak bir isim mertebesinde olduğu için de i'râbda mahalli vardır.²⁸² Dilbilgisi âlimleri zamîru's-şânın bulunabildiği konumları belirlemişler ve şöyle sıralamışlardır:

a. Zamîru's-şân çoğunlukla mübteda şeklinde gelir. Örneğin: /هُوَ اللهُ رَحِيمٌ/ (Allah bağışlayandır.) cümlesinin başındaki /هُوَ/ zamiri ref mahallinde birinci mübtedadır. Zamîru's-şândan sonra gelen cümle-i müfessire de onun haberidir.²⁸³

b. Nâsih harflerden sonra nâsih harfin ismi olarak gelir. Örneğin: /إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ/ (Şüphesiz ki zalimler kurtuluşa eremezler.) âyet-i kerimesinde zamir /إِنَّ/ nin ismi olup mahallen mansûbdur.²⁸⁵

c. Zamîru's-şân, nâsih fiilin veya ef'âlul-kulûbun birinci mef'ûlû konumunda gelir. Zamîru's-şân bu tür cümlelerde âmiline bitişik halde kullanılır ve i'râbı da konuma göre hal alır. Örneğin: /عَلِمْتُهُ الْحَقُّ لَا يَخْفَى عَلَى أَحَدٍ فَكُنْ مُحَقَّقًا تَتَلَّ مَا شِئْتَ مِنْ ظَفَرٍ/ (Hakkın hiç kimseden

²⁷⁹ Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî şan'atî'l-i'râb*, 173; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/254, Günday-Şener, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 747-749

²⁸⁰ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/254; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2/338.

²⁸¹ Endelüsî, *et-Tezyil vet-Tekmil fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl*, 2/271-272; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi*, 1/263; ed-Delâî, *Netâ'icu'l-tahsîl fî şerhi't-Tehsîl*, 638.

²⁸² Endelüsî, *et-Tezyil vet-Tekmil fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl*, 2/271; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi*, 1/263; ed-Delâî, *Netâ'icu'l-tahsîl fî şerhi't-Tehsîl*, 638-639.

²⁸³ Hilvânî, *en-Nahvu'l-Muyesser*, 1/95.

²⁸⁴ En'âm, 6/21.

²⁸⁵ Hilvânî, *en-Nahvu'l-Muyesser*, 1/95.

saklanamayacağını anladım, o halde sen hakkı tutarsan dilediğin zafere erişirsin.) sözündeki /عَلِمْتُه/ fiiline bitişmiş olan /الهاء/ zamiri, zamîru's-şân olup /عَلِمَ/ fiilinin birinci mef'ûlûdür.²⁸⁶

Yukarıda sıraladığımız i'râb halleri zamîru's-şânın i'râbını genel olarak vermektedir. Buna göre azınlık bir görüş olsa da bazı âlimlere göre zamîru's-şân i'râbda mahalli olmayan bir harf hükmündedir. Âlimlerin kahir ekseriyeti zamîru's-şânın i'râbda mahalli olan bir isim olduğunu kabul etmektedir.

Dilbilgisi açısından zamirlerin çeşitleri ve fonksiyonları önemli olduğu kadar merci konusu da önemlidir. Dilbilgisi âlimleri de merci konusu üzerinde ayrıca durmuş ve cümle içerisindeki yerlerini belirlemek için de birtakım kurallar uygulamışlardır. Dolayısıyla bundan sonraki konumuz merci üzerinde yoğunlaşacaktır.

1.5. Zamir-Merci İlişkisi

Mütekellim, muhâtab veya gâib zamirlerden hangisi olursa olsun kapalılıktan hali değildir. Mütekellim ve muhâtab zamirlerin sahipleri konuşma esnasında hazır bulunurken gâib zahirinin sahibi bilinmemektedir. Bu durumda onu açıklayan bir unsurun olması gerekir. Bu unsorda asıl olan zamirden önce gelmesidir. Böylece zamir ile onu açıklayan unsur arasında bir ilişki kurulur ki zamir bir anlam taşıyın. Yani zamirlerin bir anlam taşıması nesnelerin önceden bilinmesine bağlıdır.²⁸⁷ Geçen bahislerde yer verildiği üzere zamirlerin temel varlık sebebi zâhir ismi tekrar etmeden muhâtabı veya okuyanı sıkıkmamaktır. Bundan dolayı tekrar tekrar isim kullanmak yerine zamir kullanılır.²⁸⁸

Zamir ile zâhir isim arasındaki bağ, sözcük-anlam arasındaki bağa benzer. Bir konuşmada veya metinde kullanılan zâhir bir ismin yerine geçen zamirin, zâhir isim ile arasında uyum olması zorunludur; tekil-çoğul, muhâtab-gâib ve müennes-müzekker uyumu gibi. Zamir ve zâhir isim arasındaki bu bağ çok önemlidir ki, bir zamirin zikredilmesi zihnimize daha önce zikri geçen bir ismin bulunması demektir. Arap dilinde bir isim geçtikten sonra o ismi karşılayan bir zamir varsa zikri geçen isme “zamir merci” /مَرْجِعُ الضَّمِيرِ/²⁸⁹ veya “zamir aid” /عائد/ ²⁹⁰ denilmiştir. Zamir merciine aynı zamanda “müfessir” de denilir.²⁹¹

²⁸⁶ Hilvânî, *en-Nahvu'l-Muyesser*, 1/95; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 166.

²⁸⁷ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2009), 263.

²⁸⁸ Kutbettin Ekinci, “Kur’ân’da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/16 (Nisan 2017), 134.

²⁸⁹ Ekinci, “Kur’ân’da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler”, 134.

²⁹⁰ Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddîn Halebî. *Şerhu't-Teshîl el-Musemmâ 'Temhîdu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâ'id*, thk. Ali Muhammed Fâhîr (Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007), 1/543; el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hulâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, 2/364-365.

²⁹¹ M. Es'ad en-Nâdirî, *Nahvu'l-Lugati'l-'arabiyye*, 2. Basım (Seyda-Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1997), 214

Merci kelimesi /رَجَعَ/ fiilliden türetilen, ism-i mekân vezninde bir kelimedir ve “dönülen yer” anlamına gelmektedir.²⁹² Aynı şekilde /عَائِدَ/ kelimesi de “dönen” manasına gelmektedir.²⁹³ Dilbilgisinde zikri geçen bir ismin yerine kullanılan zamirin döndüğü isme bu adlar verilmiştir. Arap dilinde merci konusu özellikle tartışılmıştır. Dilbilgisine esas olan bir metinde/kelamda merciin zamirden önce geçmesi gerektiğidir. Ancak bu ismin her zaman zikrinin geçmiş olması gerekmez. Arap dilinde muhâtab ve mütekellim zamirler için bir mercii ihtiyaç duyulmaz. Çünkü bunların mercileri zaten konuşma esnasında hazır dırlar. Gâib zamirler için ise bir merciinin bulunması gerekir. Çünkü kime veya neye raci olduğu ancak merciiyi tespit etmekle mümkündür.²⁹⁴

Gâib zamirlerde merciiyi tespit etmek önemlidir. Bilhassa uzun metinlerde/kelamda zamir merciinin tespit edilmesi her zaman sanıldığı kadar kolay olmayabilir. Gâib zamirlerde zamirin yerine kullanılan isim bilinmiyorsa mübhem (gizli, kapalı) olur. Bu ibhamiyeti ortadan kaldırma ve anlamın anlaşılabilmesi için zamire takaddüm eden bir merciinin tespit etmeye bağlıdır.²⁹⁵ Örneğin: /فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ۚ/ (Anlayıp düşünsünler diye O’nu senin dilinde kolaylaştırdık.) âyetinde muttasıl mansûb /الهاء/ zamiri daha önce geçen /وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ/ ²⁹⁷ (Aydınlatan kitaba yemin olsun!) âyetindeki Kur’ân-ı Kerîm’e dönmektedir.

Zamirler çok az da olsa sonra gelen ismin yerini de tutmuştur. Buna Arapça dilbilgisinde /الإِضْمَارُ قَبْلَ الذِّكْرِ/ denilmiştir. Çünkü zamir yerini tuttuğu kelime söylenmeden önce gelmiştir.²⁹⁸ Örneğin: /أَلْقَىٰ عَلَيْكَ طُمْرِيهِ الْمَشِيبُ/ ²⁹⁹ (İhtiyarlık, üzerine iki köhne libasını almıştır.) cümlesindeki /طُمْرِيهِ/ nin sonundaki zamir, sonra gelen /الْمَشِيبُ/ kelimesine racidir. Bu nedenle dilbilgisi âlimleri zamirler ve onların mercileriyle ilgili bazı kaideler geliştirmişlerdir. Zamir merciini belirlemek için birtakım ilkeler belirlenmişse de tespit etmenin kesin bir kuralı bulunmamaktadır.

1.5.1. Zamir Merciinin Mukaddem Olması ve Tertip Kuralı

Dilbilgisinde muhâtab ve mütekellim zamirler, konuşma esnasında hazır olan kişilere delâlet ettiğinden zamirle kastedilenin ne olduğuna ilişkin hiçbir şüpheyne mahal vermemektedir. Zamirin kime veya neye delâlet ettiği bilindiği için bir merciinin bulunmasına da gerek duyulmaz. Ancak gâib zamirlerde durum biraz daha farklıdır. Gâib zamirler için bir

²⁹² İbn Manzûr, “rca”, 8/114.

²⁹³ Mustafa, vd, “âid”, 2/634-635.

²⁹⁴ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/255-256.

²⁹⁵ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/255-256; en-Nâdirî, *Nahvu 'l-Lugati 'l-'arabiyye*, 214.

²⁹⁶ Duhân, 44/58.

²⁹⁷ Duhân, 44/2.

²⁹⁸ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 2/201-202.

²⁹⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-Kelim* (Kahire: Matba'atu Vadi'n-Nîl, 1286h.), 59.

merci zorunludur. Çünkü kime veya neye raci olduğu her zaman kolay anlaşılmadığı için tamamen kapalılıktan hâli değildir. Durum böyle olmakla beraber bu zamirler de mütekellim ve muhâtab zamirleri gibi marife olarak kabul edilir. Bu marifelik kendinden kaynaklı olmayıp râci olduğu merci sebebiyledir.

Zamir merciinden bahsedilirken sık kullanılan iki kavramı açıklamak gerekmektedir: Bunlar lafız ve rütbe kavramlarıdır.³⁰⁰ Bir merciin lâfzen mukaddem olarak gelmesi demek telaffuz bakımından zamirden önce zikredilmesi demektir. Rütbeten mukaddem olması ise merciin varsayılan cümle dizimi açısından zamirden önce olmasıdır. Merciin lâfzen ve rütbeten zamirden önce geçmesi ve hem lafızda hem de manada ona uyum sağlaması zamirden ne kastedildiğini anlamaya yardımcı olur. Eğer zamirin râci olduğu şey zikri geçmemişse zamir marifelikten çıkıp nekra kalacaktır. Merci muayyen olmadıkça zamirden neyin kastedildiğini bilmek mümkün olmayacaktır. Bu durum gâib zamire ait merciin tekaddüm etmesi gerektiğini gösterir ki bu da bir kural olarak kabul edilmiştir.³⁰¹

Bu kural gereğince zamir merciinin, telaffuz veya tertip yönünden mukaddem olması tekaddüm hükmünün yerine gelmesi için yeterlidir. Dilbilgisi âlimleri zamir merciinin mukaddem veya muahhar olduğu durumları tespit etmiş ve zamir merciini belirlemek için de bazı kurallar belirlemişlerdir. Bu kurallar şöyle sıralanabilir:

1. Merciin lâfzen ve rütbeten mukaddem olmasıdır. Örneğin: /الْكِتَابُ قَرَأْتُهُ/ (Kitabı okudum.) cümlesindeki zamirin mercii /الْكِتَابُ/ olup lafız ve rütbe olarak mukaddemdir.³⁰²

2. Rütbe olarak mukaddem lafız olarak ise muahhar (sonraya bırakılmış) olur ki bu türden olan merciler takdiri mukaddemdir. Örneğin: /ضَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدٌ/ cümlesindeki /غُلَامُهُ/ kelimesi mef'ûl olup bitişiğindeki /الْهَاءُ/ zamiriyle beraber fâil olan /زَيْدٌ/ kelimesinden önce gelmiştir. Ancak dilbilgisi kuralları gereği cümle dizimine göre fâil mef'ûlden önce gelir. Dolayısıyla fâil olan Zeyd her ne kadar mef'ûlden sonra gelmişse de rütbeten önce geldiği kabul edilmektedir.³⁰³ Arap dilinde asıl olan merciinin zamirden önce gelmesi kural olsa da burada şu hususun altını çizmek gerekmektedir: Merci zamirden sonra geldiği halde mukaddem sayılması, merciin zamirden sonra gelmesini mubah kılmaktadır.

³⁰⁰Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 80.

³⁰¹ Mehmet Faruk Araz, *Yorum Farklılığına Etkisi Bakımından Kur'ân'daki Zamirlerin Mercii (Bakara Sûresi Örnekleme)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 65-67; Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/256.

³⁰² Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/257.

³⁰³ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/257; Muhammed B. Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiyeti İbn Hâcib*, thk. Yusuf Hasan Umar (Libya: Câmiatü Kâr Yunus, 1975), 2/402-403.

Yukarıdaki kullanım dışında bir de zamir merciinin teleffuz olarak geçmediği, manadan ve bağlamdan anlaşıldığı durumlar vardır; bu durumda merci manen mukaddem sayılır.³⁰⁴ Bu durumlardan bazıları şunlardır:

a. Cümle içerisinde lafız olarak açıkça bulunmayıp ona işaret eden bir kelimenin bulunmasıdır. Bu durumda zamir de o lafza işaret ederse manen mukaddem sayılır. Örneğin: /اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى/ ³⁰⁵ (Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur.) âyet-i kerimesinde geçen /اعْدِلُوا/ fiilinin yapısında /الْعَدْلُ/ manası mevcuttur. Zamir (هُوَ) de doğrudan fiile raci olmayıp fiilin delâlet ettiği mastar anlamına işaret eder. Çünkü zamirler sadece isimlere râcî olur.³⁰⁶ Bu sebeple manen mukaddem kabul edilir.

b. Zamir merciinin hazfedilmiş olmasıdır. Bu durumda zamirin mercii bağlamdan anlaşılır. Örneğin: /إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ/ ³⁰⁷ (Biz onu (Kur'an'ı) Kadir gecesinde indirdik.) âyet-i kerimesindeki /الهاء/ zamirinin mercii teleffuz olarak daha önce geçmeyen “Kur'an” lafzıdır. Zira sûre bu âyetle başlamış ve bir mercii bulunmamaktadır.

Zamir merciinin lafız, rütbe ve mana bakımından mukaddem olamadığı durumlarda, hükmen mukaddem olduğu kabul edilir.³⁰⁸ Bu tür kullanımlarda zamir hem lafız hem de rütbe olarak kendinden önceki kelimeye değil de sonraki kelimeye raci olur. Arap dilbilgisi eserlerinde bu durumların câiz olduğu belirtilmiş ve örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Zamir merciinin hükmen mukaddem olduğu durumlar oldukça fazladır. Konunun uzamaması için birkaç madde vermekle yetineceğiz. Böylece konunun anlaşılması için faydalı olacaktır.

a. Zamirin medh /نِعْمَ/ , zem /يُسْنُ/ ve benzerlerinin fâili (müfred-müstetir) olduğu durumlardır. Bu fiillerin fâilleri vucûben müstetir zamirdir. Müstetir zamirden sonra nekra bir kelime merci olup temyiz görevi üstlenir. Örneğin: /نِعْمَ رَجُلًا زَيْدُ/ (Ne güzel bir adamdır.) cümlesindeki medh /نِعْمَ/ fiilinin fâili müstetir /هُوَ/ olup merciisi /رَجُلًا/ ³⁰⁹ dır.

b. Zamirin şân/kıssa zamiri olmasıdır. Bu görüş Basralı dilbilgisi âlimlerinin görüşüdür.³¹⁰ Örneğin: /قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ/ ³¹¹ (De ki: Allah birdir.) âyetindeki /هُوَ/ zamirinin merciisi /اللَّهُ/ lafzıdır. Kûfeli dilbilgisi âlimlerine göre bu zamire ait bir mercii yoktur.³¹²

Merciin bulunabildiği halleri özetledikten sonra zamir merciinin tayin edilmesine ilişkin hususları ele alacağız.

³⁰⁴ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/257; el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiyeti İbn Hâcib*, 2/403.

³⁰⁵ Mâide, 5/8.

³⁰⁶ Suyûtî, *Hem 'u 'l-Hevâmi'*, 1/219.

³⁰⁷ Kadir, 97/1.

³⁰⁸ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/259.

³⁰⁹ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzuri'z-Zeheb fi Ma'rifeti Kelami'l-Arab*, 177.

³¹⁰ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/259.

³¹¹ İhlâs, 112/1.

³¹² Samirâî, *Meâni-n-Nahv*, 1/57.

1.5.2. Zamir Mercii'nin Tayin Edilmesi

Mütekellim ve muhâtab zamirlerin mercilerini bağlamdan veya cümle akışından bulmak mümkündür. Fakat gâib zaminin mercii'ni belirlemek bazen kolay olmayabilir. Çünkü cümledeki farklı ögeler merci olma ihtimali taşıdığı için zaminin hangi ögeye işaret ettiği hemen anlaşılmayabilir. Bu durumlarda cümle'nin birden fazla anlamı olma ihtimali vardır. Bir sözün sadece bir anlamı olabileceğine göre söz sahibinin kullandığı zaminin de tek bir mercii olması gerekir. Dolayısıyla bir zaminin bir mercii olması esastır. Dilbilgisi âlimleri de cümlede merci olabilecek birden fazla öge olması durumunda mercii'nin tespit edilmesi için bazı kurallar geliştirmişlerdir. Bu kural mercii'nin zamire en yakın olan isim olduğunu söyler.³¹³ Örneğin: ³¹⁴ /وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْثَرَهُ/ (Değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri) âyetinde zaminin en yakına raci olma kuralı göz önünde bulundurulduğunda /الهاء/ zamiri /الزَّرْعَ/ kelimesine raci olması gerekir ki müfessirler de bunu tercih etmişlerdir.³¹⁵

Zaminin yakın olan isme raci olma kuralına iki durum istisnâ edilmiştir:

1. Mercii işaret eden bir delil bulunması durumunda zamir uzaktaki isme raci olabilmektedir. Örneğin: ³¹⁶ /وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا/ (Ama onlar bir ticaret veya eğlence görünce ona yöneldiler.) âyet-i kerimesinde /تِجَارَةً/ ve /لَهْوًا/ şeklinde merci olabilecek iki kelime bulunmaktadır. Âyetin bağlamı gereği hutbe verildiği zaman dağılmanın sebebi ticarettir. Ayrıca karine³¹⁷ olarak da zamir müfred-müennestir. Mercii'nin de bu türden kelime olması gerekir. Buna göre de dilbilgisi âlimleri bu zaminin ticarete /تِجَارَةً/ raci olduğunu ifade etmişlerdir.³¹⁸

2. Zamir muzâfun ileyh'e yakın olmasına rağmen muzâfa râci olabilmektedir. Örneğin: /زَارَنِي وَالِدُ الصَّدِيقِ فَأَكْرَمْتُهُ/ (Arkadaşın babası beni ziyaret etti, ben de ona ikramda bulundum.) cümlesindeki zamir muzâfun ileyhe yakın olsa bile ona raci değildir. Ancak zaminin muzâfun ileyh'e döndüğüne dair bir karine varsa muzâfun ileyhe raci olur. Örneğin: /عَرَفْتُ مَضْمُونَ الرِّسَالَةِ/ (Mektubun içeriğini öğrendim ve onu katladım.) burada zaminin muzâfun ileyhe /كُلُّ/ ve /جَمِيعَ/ döndüğüne dair bir karine -müenneslik alameti- vardır. Yine eğer muzâf /كُلُّ/ kelimeleri olursa zamir genellikle muzâfun ileyhe racidir.³¹⁹

³¹³ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/261.

³¹⁴ En'âm, 6/141.

³¹⁵ Es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru 'l-Masûn fi Ulûmi 'l-Kitâbi 'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, (Dimeşk: Dâru 'l-Kalem, ts.) 5/188.

³¹⁶ Cuma, 62/11.

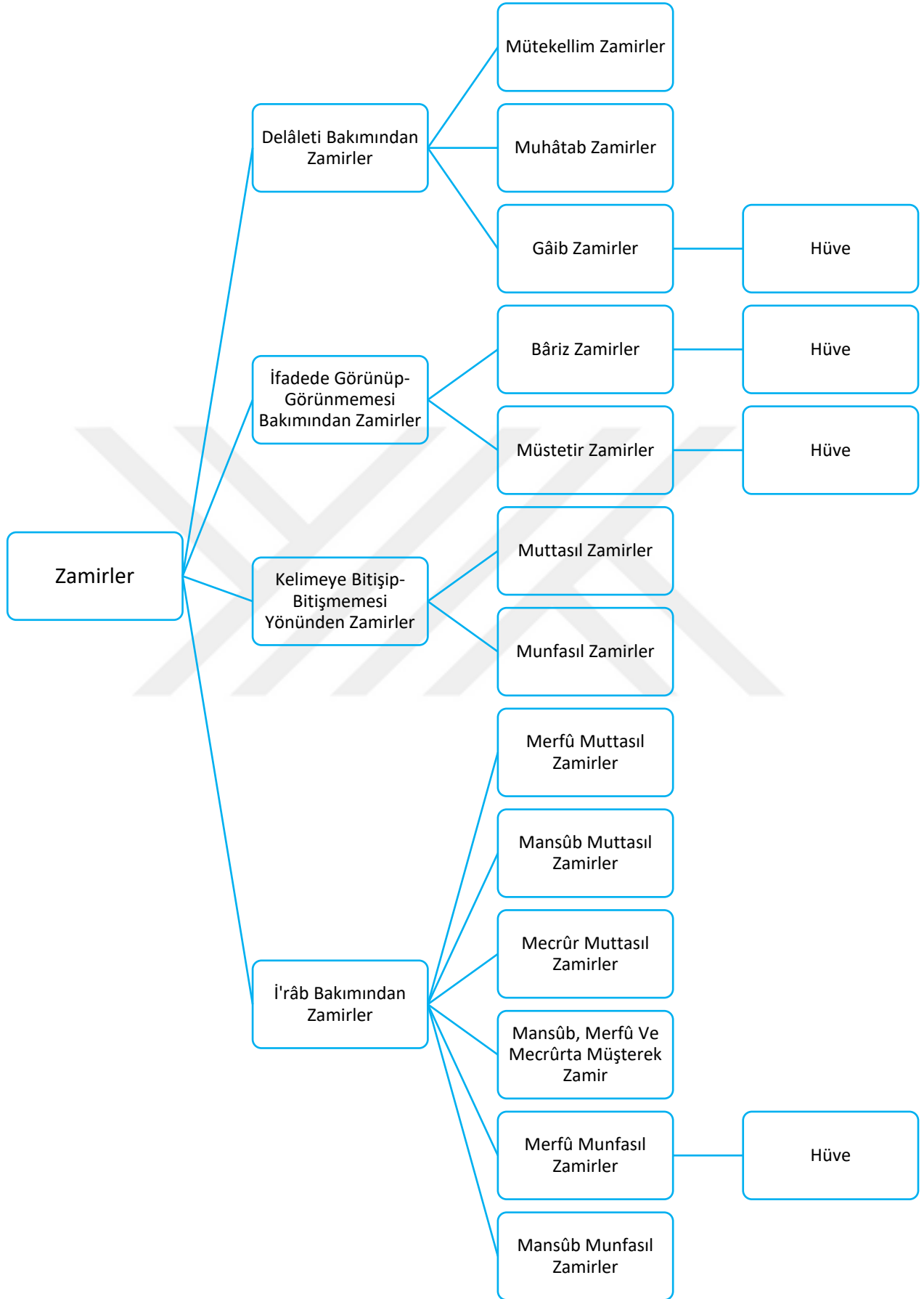
³¹⁷ Karine: maksadı (anlamı) gösteren ona işaret eden durum ve alâmettir (Bu konuda bk. Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 174).

³¹⁸ Endelûsî, *el-Bahru 'l-Muhît fi't-Tefsîr*, 10/176; Araz, *Yorum Farklılığına Etkisi Bakımından Kur'ân'daki Zamirlerin Mercii (Bakara Sûresi Örnekleme)*, 63.

³¹⁹ Hasan, *en-Nahvu 'l-Vâfi*, 1/262.

Bölümün sonunda özetle zamirler, isimlerin yerini tutan kelimelerdir. Zamirler pek çok açıdan incelenen bir konu olduğunu söyleyebiliriz. Konu incelendikten sonra konuyu bir bütün şeklinde görebilmek için zamir başlıklarını içeren bir tablo çizmeyi ve buraya eklemeyi uygun gördük. Eklediğimiz tabloya bir sonraki bölümün konusu olan /هُوَ/ zamirini de yerleştirdik.

Şekil 1: Zamir Çeşitleri

Bütün bu bilgilerden hareketle Arap dilinde zamirler asıl itibariyle isimlerin yerine kullanılan kelimelerdir. Ayrıca zamirlerin başlıca fonksiyonunun tekrarı önlemek olduğu kadar kullanılmasında da önemli başka maksatlar bulunmaktadır. Zamirler yerine geçtikleri kişilerin sayılarına (müfred-müsenna-cem') ve cinsiyetlerine (müzekker-müennes) göre çeşitlilik arz etmekte ve bir isim olması hasebiyle de cümlede bir yer işgal etmektedir. Zamirlerle ilgili önemli bir hususlardan biri de merci meselesidir. Dilbilgisi âlimleri merci meselesini tartışmış ve bazı ilkeler belirlemişlerdir.

Zamir çeşitlerinden biri de Hüve zamiridir. Bu zamiri bir sonraki bölümde detaylıca inceleyeceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

HÜVE ZAMİRİ

Hüve zamiri, zamir çeşitlerinden biridir. Bilhassa hem şahsa hem de nesneye delâlet ettiği için dilbilgisinde en çok kullanılan zamirlerin başında gelir. Dilbilgisi yanında Hüve zamiri İslâmî ve beşerî ilimlerde de önemli bir yer edinmiştir. Öncelikle dil ilimlerinde başlamak yerinde olacaktır.

2.1. Dil İlimlerinde Hüve

Esasında Hüve bir kelime olması hasebiyle bir dilbilgisi unsuru ve dilbilgisi kavramıdır. Bütün dilbilgisi eserlerinde Hüve kelimesi bir zamir olarak karşımıza çıkar. Çalışmamız olan Hüve kelimesi dil ilimlerinde sayılan lügat, sarf ve nahiv ilimlerinin sınırları dahilinde ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle Hüve zaminin lügat eserlerindeki tanımlarına değinilmiş ve Hüve kelimesinden türetilen kelimelere yer verilmiştir. Sarf ilmi yönünden ise Hüve'nin köküyle ilgili tartışmalar incelenmiştir. Ayrıca nahiv ilmi içerisinde Hüve zaminin ele alınışı ve cümle içinde üstlendiği görevler incelenmiştir. Dolayısıyla Hüve zaminin dil ilimlerinde nasıl bir yer edindiği ortaya çıkarılacaktır. Kronolojik olarak dil ilimlerinin en eski türü olan lügat ilmindeki anlamlarına yer vermek uygun olacaktır.

2.1.1. Lügat İlminde: Hüve'den Türetilen Kelimeler

Lügat ilmi, müfret kelimeler, bu kelimelerin anlamları ve sözlük tertipleri gibi konularla ilgilenir. Buna bağlı olarak lügat ilmi eserleri de iki tür olmuştur. Müfret kelimeleri temalar etrafında derleyen ve kelimelerin manaları arasındaki benzerlikleri-ayrılıkları konu edinen fıkhu'l-luğa türü eserler ile sözlüklerdir. Dolayısıyla Hüve kelimesi bu iki tür içerisinde incelenecektir.

Sözlüklerden başlayacak olursak, Hüve kelimesi bir kelime türü olarak erken dönem sözlüklerde yer almıştır. Örneğin *Muhtârü's-Sihâh* adlı sözlükte Hüve maddesi bulunmaktadır. Bu maddede kelime müzekker zamir olarak açıklanmaktadır.³²⁰ Ayrıca terim sözlüklerine de madde olarak girmiştir. Örneğin *Ta'rifat*'ta şöyle açıklanmaktadır: “Başka birinin göremediği gâib kişidir.”³²¹

³²⁰ Muhammed b. Ebû er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, Yusuf Şeyh Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999), 329; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. Basım (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1987), 6/2557.

³²¹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 257.

Hüve kelimesinden türetilen kelimeleri de lügat ilminde ele almak gerekir. Her dil, kendi kural ve metotlarına uygun olarak kelimeleri ve terimleri türetir. Bu gelişme dilin doğasında bulunmaktadır.³²² Çünkü bütün dillerde kelime ve terim türetmeye sevk eden çeşitli faktörler vardır. Arap dilinde kelimeler ve terimler, sarf veya tasrif denilen iştikak (türetme) yöntemi ile türetilir. Arapçanın çekimli ve bükümlü bir dil olması sebebiyle kelime türeten en yaygın dillerden birdir. Bu türeme işlemi rastgele olmayıp belli kurallara göre yapılmaktadır. Bir kelime türetilirken kelimenin kökünü oluşturan aslî harflere belirli kalıplar uygulanarak harfler eklenir ve bir kökten birçok kelime türetilir.³²³

Zamirler hem mebnî hem de isim olduğu için genel itibariyle onlardan kelime türetilmesi beklenmez ancak zamirlerden kelime türetmek muhâl de değildir. Vakıa şu ki Arapça’da zamirlerden kelime türetilmiştir. Bunlardan biri de Hüve zamirinden türetilen kelimelerdir. Hüve’den türetilen kelimeler ya bir nesneyi karışlayan bir isim olmuştur ya da bazı ilimlerde kullanılan bir kavram olmuştur. Hüve zamirinden türetilen kelimeler: “hüviyyet” ve “mahiyet” kelimeleridir. Bunların ilki olan hüviyyet kelimesi doğrudan Hüve’den türetilmiş, ikincisi olan mahiyet kelimesi ise Hüve ve başına getirilen Mâ edatı terkebîden türetilmiş bir kelimedir.

Hüviyyet, isimden isim türetmenin yollarından biri olan mastar-ı sınaiden (yapma mastar) türetilmiştir ve sözlük olarak bu kelime, bir şeyin veya şahsın başka şeylerden ayrılmasını ifade eden bir terimdir.³²⁴ Hüviyet kelimesi, İslâm felsefesinde varlık meselesinde ele alınan kavramlardan biridir. İslâm filozofları hüviyyeti Yunan felsefe eserlerinde mevcûd’un karşılığı olarak çevirmiştir. Bu kavram var olanın özünü ve kimliğini ifade etmek için kullanılmıştır.³²⁵

Felsefenin ürettiği bu kelime daha sonra bazı alanlarda da kullanılmıştır. Günümüzde hüviyyet, felsefî bir kavram olmaktan çok sosyokültürel bir kavram olarak kullanılmaktadır. Çoğunlukla kişilerin ve toplumların kendini tanıtan bilgileri ifade etmek için kullanılır.³²⁶ Bugün hüviyyet daha çok bir insanın kim olduğunu kanıtlayan belge ve kimlik belgesi için kullanılır.

Hüve zamirinden türetilen diğer bir kelime de mâhiyettir. Mâhiyet: Arapça’da “ما هو” (Bu nedir?) sorusundan türetilmiş yapma mastarlı bir isimdir. Burada tek kelime olan /هو/ zamiri soru edatı olan /ما/’ya nispet edilerek iki kelime birleştirilmiş ve mastar kalıbına sokularak

³²² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 2. Basım (Ankara: TDK. Yayınları, 1979), 3/43.

³²³ Faruk Kazan, “Arapça Sözcük Türetme Yollarına Genel Bir Bakış”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7/2 (2021), 344.

³²⁴ Mustafa, vd, “hüviyyet”, 2/998.

³²⁵ Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, 257.

³²⁶ Ali Durusoy, “Hüviyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/69.

isimleştirilmiştir.³²⁷ Mâhiyet, sözlüklerde bir şeyin aslı, bir şeyin neden ibâret olduğu, künhü, esası, hakikatı gibi anlamlara gelmektedir.³²⁸ Daha çok felsefe ilminde kullanılan mâhiyet kelimesi, bir şeyin kendisiyle o şey olduğunu anlatmak için kullanılmaktadır. Yani somut bir varlığın (mevcut) neden ibâret olduğu, ne ise o yapan özü ifade etmek için kullanılır.³²⁹ Meselâ ağacı diğer nesnelerden farklı kılan özelliğın “ağaçlık” vasfı olmasına onun mâhiyeti denir.

Özetleyecek olursak Hüve kelimesi lügat ilmine iki türlü konu olmuştur. Birincisi sözlükteki kullanımı yönüyle, ikincisi ise Hüve’nden türetilen kelimeler yönüyledir. Özellikle de felsefe ilminde bu kelimelerin kullanımı oldukça yaygındır. Hüve zamirinden türetilen bu kelimeler sonraki dönemlerde anlamında farklılık ortaya çıksa da günümüzde bu iki kelime yaygın olarak kullanılmaktadır.

Hüve zahirinin delâleti ve çeşitlerine geçmeden önce biçim ve yapısını ele almak uygun olacaktır. Dolayısıyla burada sarf ilmi devreye girecektir.

2.1.2. Sarf İlmi: Hüve Zamirinin Kökü

Arap dilinde kelimelerin kökü, iştikakı, anlamı, delâleti ve kullanım şekilleri dilbilimcilerin araştırma konusu olmuştur. Zamirlerden biri olan Hüve /هُوَ/, yukarıda sayılan yönler arasında daha çok delâleti ve i‘râb halleri açısından ele alınmıştır. Az da olsa kelimenin kökü de tartışılmıştır. Tartışılan meselelerin başında Basra ve Kûfe ekolu arasında Hüve /هُوَ/ zamirindeki /و/ harfinin aslî olup olmadığı meselesi gelmektedir. Konu üzerine Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaflar çıkmıştır.

Kûfeliler /هُوَ/ kelimesinde sadece /الهاء/ harfinin zamir olduğunu ve /و/ harfinin işbâ³³⁰ için eklendiğini iddia etmişlerdir. Kûfeliler bu görüşü savunurken Hüve’deki /و/ harfinin tesniye ve cemi sigalarına aktarıldığında hazfedildiğini delil olarak ileri sürmüşlerdir.³³¹

Basralı âlimlere göre zamirler isimlerin yerine kullanılan kelimelerdir. Bu yüzden tek bir harfin isimleri karşılayamadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre Hüve /هُوَ/ zamirindeki /و/ harfi kelimenin aslındandır. Zamirler îcaz ve ihtisar sebebiyle geldiği için zamirlerde fazlalık var demek doğru değildir. Buna göre Hüve bir bütündür ve kendi başına bir kelimedir. Zamirdeki /و/ harfinin müstakıl bir fetha ile harekelenmesi onun kendi başına bir kelime olduğu görüşünü daha da güçlendirmiştir. Eğer zamirdeki /و/ harfinde hareke olmasaydı, Kûfelilerin iddia ettiği gibi işbâ için gelmiş olduğu düşünülebilirdi. Çünkü işbâ harfi hareke almaz ve

³²⁷ Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, 195.

³²⁸ Mustafa, vd, “mahıyyet”, 2/892.

³²⁹ Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, 195.

³³⁰ İşbâ: Beytin bir ve ikinci mısralarının sonlarının dolgu ögesi olarak uzatılması (İsmail Durmus vd., “Kafiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24/149-153).

³³¹ Ahmed b. Ali b. Mes’ûd, *Merâhu’l-Ervah* (b.y.: Daru İhyai-Türasi’l Arabi, 1450h), 77; el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiyeti İbn Hâcib*, 2/418.

kelime sonunda da zaruret dışında sabit değildir. Mesela /إِنَّهُوَ/ kelimesindeki /و/ harfi hareke almadığı için rahatlıkla onun işbâ harfi olduğu söylenebilir. Hüve kelimesinin son harfi harekeye sahip olduğu için Hüve başlı başına müstakil bir kelimedir.³³²

Basralı nahivcilere göre Hüve /هُوَ/ zamirinin tesniyesi asıl itibariyle /هُومًا/, cemisi ise /هُوم/ şeklindedir. Ancak dile ağır geldiği ve öncesi de dammeli olduğu için /و/ harfi hazfedilmiştir. Ayrıca /هُوَ/ ve /مَا/ ayrı kelimeler gibi düşünülebilir. Bu sebeple onlara göre /و/ harfi hazfedilerek tahfif yapılmıştır. Sonuç olarak /هُمَا/ ve /هُم/ şeklini almıştır.³³³

Zamirlerin kökeni hakkında Basra ve Kûfe âlimlerinin farklı görüşleri olsa da Basralı âlimlerin görüşü daha fazla rağbet görmüştür. Herhangi bir ekole mensup olmayan el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) de bu konuda Basralıların görüşünü benimsemiştir. O delil olarak işbâ harflerinin harekelenemeyeceği ve sadece zaruret halinde harekelenebileceğini söylemiştir.³³⁴

Buraya kadar Hüve zamirini lügat ve sarf ilmi içerisindeki boyutuyla inceledik. Bu bilgilerden sonra Hüve zamirinin nahiv ilmindeki kullanımlarına değineceğiz.

2.1.3. Nahiv İlmi: Hüve'nin Çeşitleri ve Fonksiyonları

Asıl olan zamirlerin bir ismin yerini tutmasıdır ve bu isim şahıs olabildiği gibi şahıs dışındaki varlıklardan biri de olabilir. Hüve zamirinde durum biraz farklıdır. Arap dili şahsa delâlet etmeyen hatta zamir olmayıp bir harf olan Hüve'den de bahsetmiştir. Bu başlıkta Arap dilinde yer verilen Hüve çeşitleri ele alınacaktır.

2.1.3.1. Kişi veya Varlığa Delâlet Eden Zamir Olan Hüve

Nahiv ilmi açısından zamirlerin birçok kategorilere ayrıldığını önceki bölümde açıklamıştık. Hüve zamiri şahıs zamirlerinin içinde incelenen zamirlerdendir. Ancak Hüve zamiri bir gâib zamiri olması nedeniyle sadece şahıs için kullanılmayıp aynı zamanda şahıs dışındaki varlıklar için de kullanılır. Bu yönüyle Hüve zamirine şahıs zamiri demek doğru olmaz. Hem şahıs hem nesne için kullanılan Hüve, dilbilgisi içerisinde başka delâletlere de sahiptir.

Şahıs veya başka bir varlığa delâlet eden Hüve, yerine geçtiği ismin gramatik özelliklerini alır. Buna göre yerine geçtiği isim veya nesne müfred-müzekker olduğunda zamir Hüve olmak zorundadır. Hüve zamirinin hem şahıs hem de nesne için kullanıldığı düşünülürse gramatik olarak kullanıldığı alan da geniş olacaktır. Şu var ki munfasıl ve ref zamiri olması nedeniyle

³³² Mes'ud, *Merâhu'l-Ervah*, 77; el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiyeti İbn Hâcib*, 2/418.

³³³ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiyeti İbn Hâcib*, 2/418; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2/309.

³³⁴ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiyeti İbn Hâcib*, 2/418.

cümle içerisinde sadece merfû öğelerin bulunabildiği yerlerde bulunacaktır. Örneğin: /هُوَ دَارِسٌ / (O eğitim fakültesinde okuyor.) cümlesinde /هُوَ/ zamiri mübteda konumunda olup ref mahallindedir. Yine /الْمُدَافِعُ عَنِ الْوَطَنِ هُوَ / (Vatanı savunan O'dur.) cümlesinde ise haber konumunda olup ref mahallinde kullanılmıştır.³³⁵

Dilbilgisi içerisinde başka delâletlere de sahip olan zamirler de vardır. Bunlar Arapça dilbilgisinde iki tanedir: Zamîru'l-fasl ve zamîru's-şân zamirleridir. Dilbilgisinde Hüve zamininin en çok kullanıldığı alanlardan biri zamîru'l-fasl olarak gelmesidir.

2.1.3.2. Zamîru'l-fasl Olan Hüve

Dilbilgisinde Hüve zamininin çeşitlerinden biri fasl zamiridir. Burada Hüve'nin zamîru'l-fasl olarak kullanıldığı alanlara değineceğiz. Önceki bölümde zamîru'l-fasl hakkında genel bilgiler sunmuştuk.

Zamîru'l-fasl ile ilgili önce bir hususu hatırlamak gerekir. Zamîru'l-fasl, asıl itibariyle mübteda-haberdan oluşan cümlelerde haberin marife veya marifeye benzer isim cümlesi olduğu durumlarda mübteda ve haberin arasına giren zamirdir.³³⁶ Böylece cümleyi sıfat tamlamasından ayırt etme görevi üstlenmektedir. Zamîru'l-faslın bu tür durumlarda kullanılması zorunlu değildir ve mütekellimin tercihinine bağlıdır. Bir mütekellimin sözlerinin anlaşılır olmasını isteyeceğinden haberin marife olduğu durumlarda da zamîru'l-fasl kullanma olasılığı yüksek olacaktır. Zamîru'l-fasl'ın kullanımı sıfat-mevsûf terkibi şüphesini kaldırmak olduğu için bu şüphenin olmayacağı durumlarda bu zamire gerek olmadığı açıktır. Örneğin: /أَبُوكَ أَخِي / cümlesini bir amca, yeğenine söylediği zaman Hüve zamininin kullanılmasına gerek yoktur. Bu cümlede mübteda ve haber marife olsa bile haberdan kastedilen kişi anlaşıldığı için ne denilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Bütün zamirler zamîru'l-fasl olabilmektedir. Bu bölümün sadece Hüve zaminine özel olması sebebiyle başlıklarımızı ve örneklerimizi bu çerçevede ele alacağız.

2.1.3.2.1. Zamîru'l-fasl Olan Hüve'nin Kullanıldığı Yerler

Hüve zamininin zamîru'l-fasl olarak kullanıldığı belli başlı yerler vardır. Hüve zamininin fasl zamiri olarak kullanılması için bazı şartlar gereklidir ki bu şartların başında zamir ile mübtedanın uyumlu olması gelmektedir. Bu nedenle Hüve'nin zamîru'l-fasl olduğu yerde mübteda tekil olmak durumdadır. Zamîru'l-faslın Hüve olarak geldiği durumları şu şekilde sıralayabiliriz:

³³⁵ Günday-Şener, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 109-110.

³³⁶ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilil-hılâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, 2/579; el-Galâyini, *Câmiu'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, 1/126; Akdağ, *Arap Dili Dilbilgisi*, 321.

1. Mübteda ve haberin müfred, müzekker ve marife olduğu durumlarda Hüve fasl zamiri olarak kullanılır. Örneğin: /الْكَرَمُ هُوَ التَّقْوَى/ ³³⁷ (Cömertlik takvadır.) cümlesindeki Hüve zamiri mübteda olan /الْكَرَمُ/ ve haber olan /التَّقْوَى/ kelimeler arasına gelmiştir. Aynı şekilde /إِنَّ ve كَانَ/ ve benzerlerinin ismi ve haberi marife olursa Hüve zamiri iki unsurun arasına gelebilir. Örneğin: /كَانَ مُحَمَّدٌ هُوَ ذَا الْفَضْلِ/ (Muhammed fazilet sahibidir.) cümlesinde zamir /كَانَ/’nin ismin ve haberin arasına gelmiştir. Ayrıca Hüve zamiri ef’âlü’l-kulûbun /ظَنَّ/ ve benzerlerinin birinci ve ikinci mef’ûlleri marife olursa onların arasına gelebilir. ³³⁸ Örneğin: ³³⁹ /وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ/ ³⁴⁰ (Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar.) âyet-i kerimesindeki /يَحْسَبَنَّ/ fiilinin birinci mef’ûlü gizlidir ve /الْبُخْلُ/ şeklinde takdir edilir, ikinci mef’ûlü ise /هُوَ/’den sonra gelen /خَيْرًا/’dır. ³⁴⁰

2. Bazı Arap âlimleri ve özellikle de Ahfeş zamîru’l-faslın hal ve sahib-i hal arasına girebileceğini iddia eder. Buna göre sahib-i hal müfred-gâib olduğu durumda hal ile sahib-i hal arasına zamîru’l-fasl olan Hüve girer. Örneğin: /ضَرَبْتُ زَيْدًا هُوَ ضَاحِكٌ/ (Zeyd’i gülerken dövdüm.) cümlesinde Hüve zamiri hal olan /ضَاحِكٌ/ kelimesi ve sahib-i hal /زَيْدًا/ kelimeleri arasına girmiştir. ³⁴¹

2.1.3.2.2. Zamîru’l-fasl Olan Hüve’nin Fonksiyonları

Dil, belagat ve tefsir âlimlerine göre Arap dilinde zamîru’l-faslın kullanılmasında bazı maksatlar ve faydalar vardır. Bir önceki bölümde zamirlerin genel fonksiyonlarında söz ettik. Burada Hüve zamirinin zamîru’l-fasl olarak geldiği durumda genel fonksiyonların dışında kalan ve çoğunlukla Hüve’nin üstlendiği görevlere yer vereceğiz.

Haberin Sıfatla Karışmasını Engellemek: Birinci bölümde söz edildiği üzere zamîru’l-faslın en önemli fonksiyonu kendisinden sonra gelenin tâbî (sıfat, bedel vb.) değil de haber olduğunu göstermektir. İki unsurun marife olduğu durumda sıfat-mevsûf olduğu düşünülebilir. Örneğin: /الْعَالِمُ هُوَ الْمُحْتَرَمُ/ (Âlim, saygı duyulacak kişidir.) cümlesindeki /الْعَالِمُ/ ve /الْمُحْتَرَمُ/ kelimelerin ikisi de marifedir. Şayet zamir olmasaydı haber konumunda olan kelimenin sıfat olma ihtimali olurdu. Hüve zamiriyle cümledeki ihtimal ve ibhâmiyet ortadan kalkmıştır. ³⁴² Aynı şekilde mübteda ve haberden oluşan cümlelerin başına nasîh fiillerden biri

³³⁷ Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Üşmûnî li-Elfiyeti İbn Mâlik*, 1/417.

³³⁸ İbn Hişam, *Muğni’l-Lebîb an Kütübi’l-E’ârîb*, 642; Muhammed Abdülaziz en-Neccâr, *Ziya’u’s-Salik ila Evzahi’l-Mesalik* (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 1/388.

³³⁹ Âl-i İmrân, 3/180.

³⁴⁰ el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ’ili’l-hilâf beyne’n-naḥviyyîne’l-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, 1/113-114.

³⁴¹ el-Halebî, *Şerhu’t-Teshîl el-Musemmâ ‘Temhîdu’l-Kavâ’id bi- Şerhi Teshîli’l-Fevâid*, 1/567

³⁴² Meydânî, *el-Belagâtü’l-‘Arabiyye*, 1/470; Abdulazîz Atik, *İlmü’l-Meani* (Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 2009), 57.

gelir ve nasîh fiilin ismi müfred-müzekker olursa Hüve zamiri kullanılır.³⁴³ Örneğin: / إِنَّ هَذَا لَهُوَ /³⁴⁴ (Bu, kesinlikle apaçık bir imtihanıdır.) âyetinde Hüve zamiri / إِنَّ /'nin ismi ile haberi arasına girmiştir.

Kasr: Belâgat yönünden îcâz ve tekit ifade eden *kasr*, ıstılâhî olarak bir şeyi başka bir şeyle tahsis etmek ya da özel bir yolla bir şeyi başka bir şeye has kılmaktır.³⁴⁵ Bir hüküm, bir şey için sabit kılınıp diğer hükümlerden nefyediliyorsa burada kasr vardır demektir.³⁴⁶ Kasrın amacı cümlelerin manasını korumakla beraber iki cümleyle söylenebilecek bir hususu, kasr yoluyla tek bir cümleyle ifade etmektir.³⁴⁷ Kasr yerine hasr ve tahsis terimleri de kullanılmıştır.³⁴⁸

Kasr yapmanın birçok çeşidi vardır. Bu çeşitlerden biri de zamîru'l-fasl yoluyla yapılan kasr'dır. Zamîru'l-fasl haberi mübtedaya tahsis ederek bir özelliği sadece bir şeye has kılar. Kasr yoluyla muhâtabın zihninde herhangi bir şüphe kalmaz.³⁴⁹ Örneğin: / أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ /³⁵⁰ (Bilmiyorlar mı ki, kullarının tövbesini kabul eden Allah'tır, sadakaları kabul eden de O'dur. Şüphesiz Allah tövbe kapısını alabildiğine açık tutmaktadır, rahmetiyle her şeyi kuşatmaktadır.) âyeti-i kerimenin haber (tövbeyi kabul edip sadakaları alma işi), mübtedaya (Allah) tahsis edilmiştir. Âyetin diğer kısmında ise, tövbeleri kabul etme ve merhamet etme vasfı yine Allah'a tahsis edilmiştir.³⁵¹ İki kısımda da haber olan / يَقْبَلُ / ve / التَّوَابُ / kelimelerin arasına / هُوَ / zamiri girmiş ve zamir haberin bildirdiği şeyi Allah'a tahsis etmeye yaramıştır.

Ta'zim ve Tefhîm: Zamirlerin kullanım amaçlarından biri de kastedilen varlığı yüceltmektir.³⁵² Arap dilinde, bir şeyi övmek ya da dinleyende etki bırakmak için bazen zamîru'l-fasl kullanılır. Söz konusu anlamların çıkarılması çoğunlukla hal karinesine bağlıdır. Zamîru'l-fasl'da ise harici bir karineye gerek kalmadan ta'zim ve tefhim anlamı ifade edilmiş olur. Örneğin: / أَخُوكَ هُوَ الْعَالِمُ / (Kardeşin âlimdir.) cümlesinde fasl zamiriyle kardeşin âlim olma özelliği yüceltilmiştir.

³⁴³ Meydânî, *el-Belagâtü'l-'Arabiyye*, 1/470.

³⁴⁴ Saffat, 37/106.

³⁴⁵ Ebu'l-Meâli Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hafîb el-Kazvîni, *el-Îzâh fî 'Ulûmî'l-Belâğa*, thk. Muhammed Abdilmün'im Hafâcî, 3. Basım (Beyrut: Darul-Cil, ts.), 3/4-5; Sa'deddin et-Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî* (b.y.: Darü'l Fîkr, 1411h), 115.

³⁴⁶ Celâleddin es-Suyûtî, *el-Îtqân fî 'ulûmî'l- Kûr'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (b.y.: Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme lil Kitab, 1974), 3/166.

³⁴⁷ Bulut, *Belagat & Meani-Beyan-Bedi*, 150; Yılmaz, *Arapça'da Nahiv ve Belegat Açısından Te'kid*, 195.

³⁴⁸ Bulut, *Belagat & Meani-Beyan-Bedi*, 150; Durmuş, "Hasr", 16/392.

³⁴⁹ Kazvîni, *el-Îzâh fî 'Ulûmî'l-Belâğa*, 2/49.

³⁵⁰ Tevbe, 9/104

³⁵¹ Samirâî, *Meânî-n-Nahv*, 1/50; Bulut, *Terimler Sözlüğü*, 341.

³⁵² Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kûr'ân*, 4/24.

Mübalağa: Mübalağa, bir vasıf, fiil veya durum olduğunda, o vasfı, fiili veya durumu olduğundan fazla göstererek dikkati bir noktaya çekmek demektir.³⁵³ Kişi bu sanata başvurarak muhâtaba karşı söyleyeceği söze ilişkin heyecanını ve coşkusunu harekete geçirir; anlatımını renklendirir, cazip hale getirir ve okuru etkiler. Okurda hayranlık uyandırır.

Arap dilinde mübalağa yapmanın birçok yolu vardır. Kasr anlamı taşıyan /هُوَ/ zamiri yukarıdaki örneklerde olduğu gibi gerçek anlamı ifade ediyorsa mübalağa yoktur. Ancak kasr yapılan vasıf veya fiil tahsis edilmemesi gereken birine yapılıyorsa burada mübalağa vardır. Zamîru'l-fasl da bazen cümleyi te'kid ederken mübalağa anlamı da verir.³⁵⁴ Mesela: /زَيْدٌ هُوَ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو/ (Zeyd Amr'dan daha faziletlidir.) cümlesinde Zeyd'in erdemlik vasfı abartılıp Amr'dan üstün olduğu iddia edilirse Hüve zamiri mübalağa görevi üstlenmiş olur.

Özetle Hüve zamirinin cümle içinde kullanılmasında bazı maksat ve fonksiyonları bulunmaktadır. Fonksiyonları başında haberin sıfatla karışmasını engelleme, yüceltme, kasr ve mübalağa yapmaktır.

2.1.3.3. Zamîru's-şân Olan Hüve

Hüve zamirinin kullanıldığı yerlerden biri de zamîru's-şân olarak gelmesidir. Muhâtabın dikkati söylenen söze veya konuşmaya çekilmek istendiğinde önce Hüve zamiri cümle başına gelir, akabinde dikkat çekilmek istenen şey veya durum zikredilir. Dikkat çekilmek istenen durum veya şey ise cümle biçiminde ifade edilir. Örneğin: /هُوَ الدِّينُ أَسَاسُ التَّمَدُّنِ/ (O dindir ki, medeni olmanın temelidir.) cümlesinde esasında anlatılmak istenen /الدِّينُ أَسَاسُ التَّمَدُّنِ/ cümlesidir. Vurgu maksadıyla başına Hüve zamiri getirilmiştir. Cümle son hali; önce önemli bir şeyin/meselenin olduğunu bildirip ardından onu açıklayan biçime dönüşmüştür. Dolayısıyla sıradan bir durum veya söz için zamîru's-şân kullanılmaz. Örneğin: /هُوَ سَمِيرٌ وَلَدٌ أَوْ تَلْمِيزٌ/ (Samir çocuktur veya öğrencidir) denilmez.³⁵⁵

2.1.3.3.1. Zamîru's-şân Olan Hüve'nin Kullanıldığı Yerler

Birinci bölümde genel olarak zamîru's-şânın özelliklerini ve kullanım şekillerini maddeler halinde sıralamıştık. Bu başlıkta ise zamîru's-şân olan Hüve'nin kullanıldığı yerleri ele alacağız. Hüve'nin kullanıldığı yerleri şöyle sıralayabiliriz:

³⁵³ Meydânî, *el-Belagâtü'l-'Arabiyye*, 2/450.

³⁵⁴ Cemâleddîn Ebu Amr Osmân b. Ömer İbn el-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, thk. Fahr Sâlim Süleyman el-Ğudâre, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1989), 1/303.

³⁵⁵ İbrahim Şemseddin, *Merciu't-tullab fî i'râb*, 5. Basım (b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 2009), 72.

1. Hüve zamiri cümle başında müstakil olarak geldiğinde mübteda konumundadır. Örneğin: /قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ/ ³⁵⁶ (De ki: Allah birdir.) /هُوَ/ zamiri âyet-i kerimesinde cümlenin başında ve mübteda konumunda gelmiştir.

2. Hüve zamiri cümle başında olmasa da başında sayılacak bir konumda gelebilir, bu durumda /كان/ ve benzerlerinin ismi olarak gelir. Örneğin: /وَمَا هُوَ مِنْ يَأْسُو الْكُلُومِ وَ يُتَّقَى ... بِهِ نَائِبَاتُ / (O yaraları tedâvi etmez; asrın felaketleri ondan kaçınır, hayat boyu cimri olan gibi.) beytinde /مَا/’nın ismi olarak gelmiştir. ³⁵⁷

3. Hüve zamirinin müstetir olması da mümkündür. Dilbilgisi kitapları vucûben müstetir ve cevâzen müstetir hallerini ele almıştır. ³⁵⁸ Örneğin: /ليس خَلْقُ اللَّهِ مِثْلَهُ/ (Allah onun gibi yaratmamıştır) cümlesindeki /ليس/ fiilinin içinde cevazen müstetir bir /هُوَ/ zamiri olduğu iddia edilmiştir. ³⁵⁹

2.1.3.3.2. Zamîru’ş-şân Olan Hüve’nin Fonksiyonları

Zamîru’ş-şân, nahiv ilminde ele alınan diğer gâîb zamirlerinden farklı olarak, kıyasa muhalif, yani genel zamir kurallarına aykırı özelliklere sahiptir. ³⁶⁰ Zamîru’ş-şân diğer zamirlerden farklı olsa da yaygın bir şekilde kullanılmakta ve kullanılmasında bazı fayda ve maksatlar bulunmaktadır. Sınırlı sayıda zamir, zamîru’ş-şân olabilmektedir ve bu zamirlerin başında da Hüve gelmektedir. Önceki bölümde zamirlerin genel fonksiyonlarını ele alınırken zamîru’ş-şân da bu fonksiyonların içerisinde zikredildi. Burada ise Hüve zamirinin zamîru’ş-şân olarak geldiği hallerde üstlendiği görevleri ele alacağız.

Dikkat Çekmek: Zamîru’ş-şânın en önemli fonksiyonu söylenecek söze dikkat çekmektir. Hüve zamiri de şân zamiri olarak cümlenin başında geldiği zaman aynı görevi üstlenmektedir. Diğer şân zamirlerinde olduğu gibi mana yönünden kapalı olan bu zamir vasıtasıyla muhâtabların dikkati çekilir ve sonra esas ifade edilmek istenen cümle söylenir. Böylelikle söylenilmek istenilen hususun sıradan bir iş olmadığı, aksine çok mühim ve büyük bir durum olduğu ifade edilir. Örneğin: /هُوَ الرَّبِّيعُ جَمِيلٌ/ ³⁶¹ (İşte ilkbahar dediğin bu, güzeldir.) cümlesindeki /هُوَ/ zamiri zikredilip konuya dikkat çekmiş, sonrasında söylenilmek istenilen cümle telaffuz edilmiştir. ³⁶²

³⁵⁶ İhlas, 112/1.

³⁵⁷ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/252-253.

³⁵⁸ Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî şan’ati’l-i-râb*, 173; Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/254, Günday-Şener, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, 747-749.

³⁵⁹ Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/254; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 2/338.

³⁶⁰ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib an Kütübi’l-E’ârib*, 636.

³⁶¹ Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 71.

³⁶² Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi*, 1/250.

Ta'zim ve Tefhîm: Zamirlerin fonksiyonlarından bahsederken onların kullanım amaçlarından biri de kastedilen varlığı yüceltmek olduğunu vurgulamıştık. Arap dilinde, bir şeyi övmek ya da dinleyende etki bırakmak için bazen zamir kullanılır. Söz konusu manaları zamirlerden çıkarmak için karineler gerekir. Zamîru's-şân kullanıldığında herhangi bir karineye gerek kalmadan yüceltme anlamı ortaya çıkar.³⁶³ Ancak zamîru's-şân ile sadece bir olay yüceltilir, kişi veya varlıklar zamîru's-şân ile yüceltilmez. Örneğin: ³⁶⁴قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ/ âyetinde geçen /هُوَ/ zamiri cümleye böyle bir anlam katmıştır. Bu zamir, söylenecek sözün sıradan bir cümle olmadığına işaret etmiştir. O cümle de Allah Teâlâ'nın tekliğine yapılan vurgudur.

Mübalağa: Zamîru's-şânın cümleye kattığı anlamlardan biri de mübalağadır. Açıklanacak bir cümleyi açıklamadan önce o cümleye bir zamir ile işaret etmek mübalağa kabul edilmiştir.³⁶⁵ Kişi burada bir şeyi olduğundan büyük göstererek muhâtabı etkilemek istemektedir. Böylece mübalağa yoluyla yapılan cümleler muhâtabda kalıcı izler bırakır. Örneğin: ³⁶⁶هُوَ الدَّهْرُ عَدَّارٌ/ (İşte zaman bu, gaddardır.) cümlede zamir mübalağa görevi üstlenmiştir.

Buraya kadar Hüve zamirinin dilbilgisi içerisindeki hallerini ele aldık. Dilbilgisinde Hüve zamirinin zamir çeşitlerinden biri olup hem şahıs hem de nesne-varlık için kullanıldığı, bazı özel fonksiyonlara sahip olduğu, yine bunların dışında kendisinden kelimelerin türetildiği bir kelimedir. Ayrıca Hüve'nin kendi içerisinde çeşitleri olduğunu ve her birinin özel şartları olduğunu örnekleriyle sunduk. Böylece Hüve konusunu dil ilimler içerisindeki boyutlarıyla genel olarak ele almış olduk. Söz konusu zamirler bir dilbilgisi unsuru olması hasebiyle dilin kullanıldığı bütün sahalarda karşımıza çıkabilmektedir. İslâm geleneğinde ise bazı disiplinler, Hüve zamirine farklı açılardan bakmış ya da bu zamiri farklı biçimlerde ve delâletlerde kendi alanlarına has kılmıştır. Burada dilbilgisi kurallarının dışına çıkıp bu disiplinlerde Hüve zamirinin nasıl bir yere sahip olduğuna değineceğiz.

2.2. Diğer Disiplinlerde Hüve Kelimesi

Çalışmamızın konusu olan Hüve zamiri bir dilbilgisi olgusu olduğu kadar başta İslâmî ilimler olmak üzere diğer ilimlerin de ya konusu ya da kullandığı bir kavram veya kavramın kökeni olmuştur. Giriş bölümümüzde genel olarak dilbilgisinin İslâmî ilimlerle ilişkisine değinmiştik. Dilbilgisinin ilişkili olduğu disiplinleri kıraat, tefsir, fıkıh, tasavvuf ve kelim olarak belirtmiştik. Doğal olarak bu disiplinlerin Hüve zamiriyle kesiştiği noktaların olması

³⁶³ Samirî, *Meâni-n-Nahv*, 1/58.

³⁶⁴ İhlas, 112/1.

³⁶⁵ Hilvânî, *en-Nahvu'l-Muyesser*, 94.

³⁶⁶ Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, 71.

beklenir. Görebildiğimiz kadarıyla söz konusu disiplinlerden tefsir ve fıkıh, dilbilgisini nassı yorumlamak ve hüküm istinbat etmek için kullanmış ve bunun için Hüve zamirinin dilbilgisel yönlerine ağırlık vermiştir. Dolayısıyla tefsir ve fıkıh ilimlerinin Hüve zamiriyle ilgili özel bir kullanımı veya yorumu olmamıştır. Bu nedenle bu başlıkta İslâmî ilimlerden sadece kıraat, kelim ve tasavvuf ilimlerine yer verilecek ve tefsir ile fıkıh ilmine yer verilmeyecektir. Bu başlıkta İslâmî ilimlerin dışından felsefeyi dahil edeceğiz. Felsefe, birtakım anlamları ifade etmek üzere Hüve zamirinden yararlanmıştır. Hüveden türetilen yeni kelimeler ve tabirler sonradan başka alanlarda da kullanılmış olsa da üretildiği alan olması nedeniyle felsefe alanına da yer vermeyi uygun gördük.

Hüve zamir İslâmî ve beşerî ilimlerdeki kullanımını ele alacağımız bu başlığa kıraat ilmiyle başlıyoruz.

2.2.1. Kıraat İlminde Hüve Kelimesi

Giriş bölümünde ifade edildiği üzere çalışmamızda kıraat ilmi, tecvit ilmini de içine alacak şekilde değerlendirilecektir. Zira tecvit ilmi ile kıraat ilmi seslerin telaffuz nitelikleri noktasında birleşmektedir. Kıraat ilmi Kur'an lafızlarının tilâvetini rivayete dayalı yönüyle konu edinen bir ilimdir. Tecvit ise yine lafızların tilâveti konu edinir. Ancak belirli bir rivayete dayanmaksızın genel kurallar çerçevesinde ele alır. Dolayısıyla tecvit kıraate göre daha evrenseldir.

Hüve zamiri hem kıraat hem de tecvit içerisinde vakf-ibtida bahislerinde ele alınmaktadır. Kıraat ve tecvit eserlerinde Hüve için özel bir bahis açılmaz. Fakat her iki türün kendine has konu tasniflerinde bilhassa vakf konusunda yer verilmiştir. Vakf-ibtida konusu kıraat ilminin alt disiplinlerinden biridir ve Kur'an'ın tilâveti esnasında nerede durulacağını ve bunların şartlarını inceler. Vakf-ibtida dışında genel anlamıyla kıraat ilminde vakfın iki yönü olduğu söylenebilir. Vakfın bir kısmı tefsirle yani anlamın tamamlanması yönüyle ilgiliyken bir kısmı ise salt telaffuzla yani tecvitte ilgilidir. Hüve kelimesini kıraat ilmi içerisinde bu iki çerçevede ele alacağız. İlk olarak anlamın tamamlanması yönüyle ilgili olan vakf-ibtida bahsindeki Hüve'nin durumu ele alınacaktır.

Kur'an'daki bazı âyetler tilavet edilirken nefesin yetmeyeceği, okuyanın cümlelerin olmadık yerinde nefes almak için durması ve buna bağlı olarak mananın bozulması muhtemel bir durumdur. Böyle bir ihtimalin yaşanmaması için vakf-ibtida kuralları burada devreye girmektedir. Nitekim İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) vakfın önemine şöyle değinmiştir: “kelime üzerinde, kırâata tekrar başlamak niyetiyle, âdet olduğu şekilde, nefes alacak kadar bir zaman

kesmekten ibarettir.”³⁶⁷ Buna göre vakf yapılmasının temel gayesi vasıl halinde, iki kelime arasında nefes almak mümkün olmadığı için, genellikle istirahat etmek ve nefes almak için tercih edilen bir durumdur. Nefes almak maksadıyla vakıf yapmanın bazı hallerinden bahsedilmiştir. Bunlar: Tam vakıf, kâfi vakıf ve hasen vakıf olarak hükmüne göre isimlendirilmiştir.³⁶⁸ Bu hükümler cümle öğeleri arasındaki bağa göre verilmiştir.

Mana esas alınarak üzerinde vakf yapılıp yapılmayacağı mevzu bahis edilen kelimelerden biri de Hüve’dir. Şu var ki Hüve zamiri cümle başında (mübteda) yahut cümle ortasında (fâil veya nâibu'l-fâil) olabilmektedir. Buralarda vakf yapıldığında cümle çoğu zaman tamamlanmamış olacaktır. Kıraat âlimleri cümle tamamlanmadığı yerler ile ilgili hükümler verip eserler telif etmişlerdir. Bu eserlerde vakfın câiz olmadığı haller de anlatılır.³⁶⁹ Hüve zamiri i'râb konumu gereği üzerinde vakfın câiz olmadığı konumlarda bulunmaz. Zira câiz olmayan durumlarda cümle anlam bakımından eksiktir. Kıraat ilmine göre her hâlükârda Hüve zamiri cümle içerisinde vakıf yapılabilir bir konumdur.³⁷⁰ Vakf ile ilgili olan yukarıdaki husus ibtida için de geçerlidir. Bu durumda Hüve zamirinin bulunduğu yer itibariyle manayı tamamlama noktasında net bir durumu olmadığını ancak cümle eksik olsa da manayı bozacak derecede zarar vermediğini söyleyebiliriz.

Hüve zamirin tilâvet ve tecvit alanında ise daha net kuralları bulunmaktadır. Arapçanın genel bir özelliği olarak kelimelerde vakf yapılırken kelime sonundaki hareke adı verilen kısa ünlü sesi düşürülür ve kelimenin son sesi sükûn yapılır. Kelimeye ârız olan bu sükûna, “sükûn-ı ârız” denilmiştir. Söz konusu vakıf ister geçici ister kalıcı olsun hüküm aynıdır. Sükûn ile sonlandırılan kelimenin sükunlanan harfinden önce uzatma harfi bulunduğu anda ses uzunluğunda artış da yapılır. Şu var ki üzerinde vakf yapılan kelimenin son harfi vav (و) veya ye (ي) olursa burada farklı bir durum söz konusudur. Zira bu iki harfin sükunlu olması öncesindeki harfin harekesine bağlı olarak iki şekilde telaffuz edilmektedir.³⁷¹

Tecvit ilmine göre Hüve /هُوَ/ zamirinde vakf yapmak için harekesi fetha olan son harfi vav /و/’ın harekesini düşürmek gerekmektedir. Tecvit ilminde bu işlemten sonra vâv /و/ harfi sükunlu, /الهاء/ harfi de dammeli olarak kalır. Kelimenin bu son halinde vav harfi, harf-i med’e dönüşmek durumundadır. Böylece Hüve /هُوَ/ zamirinde medd-i tabîî oluşur ve hû sesi sükunlu

³⁶⁷ Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi Kıráâtî'l-Aşr*, neşr. Ali Muhammed ed-Dâbbâ (Mısır: el-Matbatü't-Ticaretî'l-Kübra, 2009), 1/240.

³⁶⁸ Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mara'sî, *Cühdü'l-Mukil*, thk. Sâlim Kadduri el-Hamed (Ammar: Daru'l-Ammar, 2008), 250.

³⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *Kitabü'l-Vakf ve'l-İbtida*, thk. Mühsin Haşim Derviş (Ammar: Daru'l-Menahic, 2001), 113.

³⁷⁰ Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıráat*, 274-275.

³⁷¹ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 32. Basım (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 324; Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıráat*, 274-275.

vâv ile uzatılır. Başka bir deyişle hû sesi uzun ünlüyle okunur hale gelir ki uzun ünlülerde vakıf halinde değişiklik yapılmaz.³⁷² Örneğin: /لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ/ ³⁷³ (Allah, O’ndan başka tanrı yoktur.) ve /وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ/ ³⁷⁴ (Rabbinin ordularını kendisinden başkası bilmez.) âyet-i kerimelerinde vakf yapıldığında Hüve /هُوَ/ zamirinin vâv harfi okunmayıp /هُوَ/ şeklinde uzatılır. Hüve kelimesinin bu özel durumu tecvit ilminde ayrıca yer verilen bir konudur.

Kısaca diyebiliriz ki kıraat ilminde Hüve zamiri, zamir olması yönüyle ele alınan bir konu değildir. Bu ilimde Hüve zamirinin lafzı ön plandadır. Hüve zamiri, mana dikkate alınarak üzerinde vakfedilmesi yönüyle kıraat ilminin konusu olurken vakıf yaparken seslerde meydana gelen değişimler yönüyle de tecvit ilminin konusu olmuştur. Manaya dayalı vakıf meselesinde belirleyici bir kuralı bulunamazken, tecvit ilmindeki vakıf açısından açık kuralları bulunmaktadır.

2.2.2. Kelâm İlminde Hüve Kelimesi

Arapça’da isimlerin gramatik olarak cinsiyet bakımından müzekker ve müennes şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Arap dili gramatik cinsiyete sahip bir dildir. Bu özellik, gramatik cinsiyet ile sözü edilen kişi veya varlık cinsiyeti arasında gerekli bir uyum sağlar. Durum böyle olmakla birlikte gramatik cinsiyetin neden kaynaklandığı merak edilmiş ve başta Kur’an âyetlerinde geçen kelimeler olmak üzere çoğu kelimeler araştırma konusu olmuştur. Çünkü bazı kelimeler doğal cinsiyet veya biyolojik cinsiyet kalıplarına sahip değildir. Doğal cinsiyet veya biyolojik cinsiyete sahip olmayan kelimelere geleneksel yoldan bir cinsiyet belirlenemez.³⁷⁵

Genellikle soyut kavramlar ve gaybî konularla ilgilenen kelimelerin başlıca kaynaklarından biri Kur’an’dır. Bu nedenle Kur’an âyetlerinin lafızları ve manaları her yönüyle ele alınır. Ele alınan lafızlardan biri de Hüve zamiridir. Dilbilgisi açısından Arap dilinde Allah (الله) lafzının yerine munfasıl bir zamir kullanılmak istendiğinde bu zamir Hüve olur. Şu var ki İslâm ilahiyatında bütün mezheplere göre Allah’a bir cinsiyet atfedilemez. Ancak Allah lafzı yerine Hüve zamirinin kullanılmasıdaki maksadı yorumlayanlar da olmuştur.

Hüve ve Allah lafzı, kelime olarak müzekkerdir ve Allah ile ilgili bütün isim ve sıfatlar da müzekker olarak kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerim’de de tekil şahıs zamiri /هُوَ/, zikri geçen

³⁷² Karaçam, *Kur’an-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 324; Pakdil, *Ta’lim Tecvid ve Kıraat*, 274-275.

³⁷³ Bakara, 2/255.

³⁷⁴ Müddessir, 34/31.

³⁷⁵ Ahmet Halil Aziz, “Kur’an’da Cinsiyet Kalıpları: Sosyolengüistik Bir Yaklaşım”, çev. İbrahim H. Karşı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 199-200.

isme (الله) raci olur. Örneğin: /لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ/ ³⁷⁶ (Allah, O'ndan başka tanrı yoktur.) âyetinde /هُوَ/ zamiri önce geçen /الله/ lafzına raci olmuştur. ³⁷⁷

Nahiv ilmi açısından Allah için Hüve /هُوَ/ zamirinin kullanması, lafzatullahın müenneslik alametleri taşınamamasından dolayıdır. Yani gramatik olarak müennes kategorisine girmeyen bir kelimedir. Bu kullanım, Allah'ın bir cinsiyetinin varlığından değil, kelimenin müzekker olmasındandır. Kelâm âlimlerine göre ise Allah'a delâlet eden Hüve /هُوَ/ zamirinin kullanılması onun cinsiyetinin var olduğunu göstermez. İster /هُوَ/ zamiri olsun ister müennes zamiri hiye /هِيَ/ kullanılmış olsun bu, O'nun cinsiyetine delâlet etmeyecektir. ³⁷⁸ Kelamın bu görüşüne delil olarak /لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ/ ³⁷⁹ (Hiçbir şey O'nun benzeri/misli/dengi değildir.) âyetini gösterilmektedir. ³⁸⁰

İslâm ilahiyatında Allah kelimesi yerine Hüve zamiri kullanılabilir. Çünkü gramatik açıdan müzekker olarak kabul edilmektedir. Bu kullanım bir cinsiyet kalıbı olmayıp bir tür toplumsal anlaşımadır. Çünkü Allah'la ilgili dilbilimsel formlar, aşkın mutlak varlıkla fiziksel bir örtüşme içinde değildirler. ³⁸¹

Özetle kelam ilminde Hüve zamiri tek bir mesele olarak tartışılmıştır o da Allah lafzının yerine kullanılmasının gerekçesi yönüyledir. Çünkü Arap dilinde kelimeler, gramatik cinsiyet özelliği taşırlar ve bu özellik Allah lafzı için de geçerlidir. Bu sebeple Hüve zamiri kelam ilmi içerisinde bir meselenin konusu olarak ele alınmıştır.

2.2.3. Tasavvuf İlminde Hüve Kelimesi

Tasavvuf kelimesi, bir yönden kişilerin belirli halini anlatmakta, diğer taraftan ise literatürü olan bir ilmi ifade eder. Literatürü ifade eden tasavvufun kendine mahsus ıstılahlar ve yöntemler üretmesi nedeniyle diğer ilimlerden farklı bir bakış açısı ortaya çıkarabilmektedir. Dolayısıyla tasavvuf, kendine has bakış açısıyla kelimeler üzerinde de yorum yapan bir ilimdir.

Eser yazar sûfiler, eserlerinin çeşitli bölümlerinde Zâhir ve bâtın ayırımına önem vermiş ve varlıkların yahut olayların iç yüzüne yani bâtınlarına ilgi göstermiştir. Bu durum sözlerin ve nasların lafızlarında da geçerlidir. Diğer ilimler lafızların Zâhir manalarıyla ilgilenirken tasavvuf ilmi daha çok bâtını manalara ilgi göstermektedir. Tasavvufta bâtını mana Zâhir

³⁷⁶ Bakara, 2/255.

³⁷⁷ Muhammed Ali Sabunî, *Safvetu't-Tefâsîr* (Kahire: Daru's-Sabunî, 1997), 2/43.

³⁷⁸ Nurullah Abalı, *Kur'an, Gözüyle Kadın-I* (İstanbul: Kırmızı Leylek Yayınları, 2019), 92.

³⁷⁹ Şûrâ, 42/11.

³⁸⁰ Muhammed İbn İsmail el-Emir es-San'ânî, *Tathiru'l-İtikad an Edrani'l-İlhad*, thk. Abdulmuhsin b. Hamed el-Abbad el-Bedr (Riyad: Matbaatü Sefir, 1424h), 9.

³⁸¹ Aziz, "Kur'an'da Cinsiyet Kalıpları: Sosyolengüistik Bir Yaklaşım", 200.

manadan daha üstün kabul edilmiştir.³⁸² Onlara göre lafızların gizli manaları vardır. Bu lafızlardan biri de Hüve (هُوَ) kelimesidir.

Tasavvuf literatüründe lafız olarak "Hüve" (hü) zamirine büyük bir önem atfedilmiştir. Arap dilinde gâib üçüncü tekil şahıs için kullanılan Hüve zamiri, ilk tasavvuf kaynaklarında, cem‘ halini yaşayan³⁸³ sâlikin tevhid anlayışını dile getirmek maksadıyla “hû bilâ hû” ifadesi içinde kullanılmıştır.³⁸⁴

Tasavvufta Hüve’nin anlamına önem verilmenin sebebi, Hüve’nin /الله/ lafzıyla köken itibariyle bir bağı olmasıdır. Necmeddîn-i Kübrâ’nın (ö. 618/1221) görüşüne göre Allah kelimesindeki elif ve lam harfleri harf-i ta‘rifdir. Lâm harfinin şeddeli olması mübalağa içindir. Allah ismindeki bütün harfler atılırsa geriye “Hû” /هُ/ kalır.³⁸⁵ Bu harf, haricî taayyün, zuhur, huzur ve vücud açısından zâtın sembolüdür. Hakkın tekliğine delâlet eden bir harftir.³⁸⁶ Buna göre Hüve zamiri mabudun niteliklerini değil doğrudan onun zatını, yani bütün vasıflarını ihtiva eden lafza-i celali simgeler. Bu yönüyle tasavvufta “Hüve”, ifade ettiği bâtını anlam açısından Allah’ı simgeler.³⁸⁷ Ancak bazı âlimlere göre vacibu'l-vücud için sadece Hüve demek Hakka işaret için kâfi gelmez. Hakkı halktan ayırmak için bir mümeyyize ihtiyaç vardır. Hakkı anlamak için Hüve /هُوَ/ lafzına Allah ismini getirmek gerekir. Bunlar için /هُوَ الله/ demek daha uygundur. İki beraber zikredilmedikçe zamirin mercii bulunmaz.³⁸⁸

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de bu konuya gerek tefsirinde gerekse *Levâmi‘u'l-beyyinât* adlı eserinde tasavvufî bir bakışla yaklaşmıştır. Fahreddin er-Râzî *Mefâtîhu'l-gayb* adlı tefsirinde /الله/ ve /هُوَ/ lafızlarının üç ayrı makama işaret ettiğini söyler. Her bir makamın da kendine has bir zikri olduğunu ifade eder. Bütün makamlardan yüce olan ilk makam Allah’a gidenlerin makamıdır; o da makam-ı mukarrebîndir. Hüve işareti mutlakadır, ancak işaret, mutlak olsa da müşârun ileyh, muayyen olunca mutlak olan Hüve mukarrebîn nazarında Allah Teâlâ’ya işarettir. Hüve zamiri Allah Teâlâ’nın ismine değil, zatına râcidir. Ancak bunu böyle anlamak için Hüve /هُوَ/ lafzını zamir değil de esmâi hüsnâdan bir ismi ilâhîdir diye kabul etmek daha münasip olur. Buna göre “Hû Hû” lafzı “Allah Allah” manasına

³⁸² Mustafa Öztürk (ed.), *Kur'an'ın Batını ve İşari Yorumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 190-201.

³⁸³ Cem‘: Sâlikin her şeyi Allah’tan bilerek halkı yok, hâlikı var görmesi hali anlamına gelen tasavvuf terimi (Hasan Kâmil Yılmaz, “Cem’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 278-279).

³⁸⁴ Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma‘ li Ebî Nasr Serrâc et-Tûsî*, Yay. Haz.: Abdülhâlim Mahmud-Taha Abdülbâki Surûr (Mısır: Dâru'l-kütübi'l-hadîse, 1960), 438.

³⁸⁵ Necmeddîn Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, çev. Mustafa Kara, 5. Basım (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 151.

³⁸⁶ Abdürrezzâk Kâşânî, *Sufilerin Kavramları Istılahatı's-Sufiyye*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2014), 249; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta‘rîfât*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, Haz. Abdulrahman Acer (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 66; Fahreddin er-Râzî, *Levâmi‘u'l-beyyinât* (b.y.: y.y., 1323h), 78.

³⁸⁷ er-Râzî, *Levâmi‘u'l-beyyinât*, 114; Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 231-232.

³⁸⁸ Yazır, *Hak Dinî Kuran Dili*, 9/6276.

gelmektedir.³⁸⁹ Yine Râzî'nin başka bir eserinde bu üç kelimedden hû, Kur'an'da nefs-i mutmainne (el-Fecr 89/27), mukarreb ve sâbık (el-Vâkıa 56/10-11) diye anılanların mertebesine işaret eder.³⁹⁰

Hüve (hû) zamiri tasavvufun zikir lafızları arasında konu edilmiştir. Sûfiler Hüve'nin zikir lafızları arasındaki yerini belirlerken birtakım sırlar ve yüksek hallerle açıklamaya çalışmışlardır. Hüve zamiri parçalarına bölünerek her bir parçaya anlam verilmiştir. Buna göre ister kasıtlı ister kasıtsız olsun canlıların nefislerindeki zikir, onların alıp verdikleri nefeslerdir. Çıkan ve giren her nefeste Allah'ın ismi vardır ki bu da “he” sesidir. Çıkan “he”nin kaynağı kalptir, inen “he”nin kaynağı ise Arştır. “Hû” kelimesindeki “vav” (و) ruhun ismidir. Şeyhlerden biri müridlerine şöyle demiştir: Size bir belâ ve musibet geldiği zaman sakın oh! Demeyin. Çünkü bu şeytanın ismidir. “Âh” deyin bu Allah'ın ismidir”.³⁹¹

Allah ismi, bütün cemâl ve celâl sıfatları kapsayan zât ismidir. Keşfın artmasıyla mânası açıklık kazanır ve “Hüve” kelimesindeki /و/’ın hazfı ile harflerdeki çokluk, terkîb, telaffuz ve dudak kımıldaması gibi kurallar ortadan kalkar. Allah kelimesindeki harfler azalır ve “hû” kalır. Artık mücerred zikir ve kalbin huzuru vâki olur. Sonra bu durum kalpte kuvvet bulur ve sırra ulaşır.³⁹²

İmam-ı Gazâlî'ye göre “Lâ ilâhe illallah”, âvâmın tevhididir, Lâ ilâhe illâ hû, havâssın tevhididir.” Havâssın tevhidi daha özel, daha kapsamlı, daha layık, daha kâmil bir tevhitir.³⁹³ Allah'ın hangi ismi zikredilirse o ismin feyz ve tecellileri istenir. Hû ismiyle de yalnız O'nun zâtı istendiğinden bu ismin tecellisi kâmil bir keşiftir.³⁹⁴

Tasavvufî yaşamın her alanında sık kullanılan Hüve kelimesinin yapısına ve anlamına ilişkin tasavvuf ehlinin yorumları çerçevesinde Hüve'nin kök itibarıyla Allah lafzıyla ilişkili olduğu, Hüve'nin önemli bir makama sahip olduğu gibi meseleler öne çıkmaktadır. Hüve'nin kullanım alanlarına gelecek olursak, Hüve'nin kullanıldığı başlıca iki alan olduğu söylenebilir. Hüve, zikir yapılırken ve selamlaşılırken kullanılan bir söz olmuştur.

Bazı âlimler “Hû, Hû” diye zikir çekmeyi câiz görmemiş ise de muhakkikler ve sufilerin arifleri, Allah lafzının O'nun ulûhiyyet mertebesine, zatının görünmezliğine ve bâtinî hüviyetine delâlet ettiğine hükmetmişlerdir. Tasavvufta Hüve'nin önemli bir yer edinmesinde, onun lafza-i celal kadar olmasa da cehri zikre elverişli olan telaffuz kolaylığı ve ses vurgusunun

³⁸⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Lübnan-Beyrut: Darü'l-Fıkr, 1981), 32/179.

³⁹⁰ Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, 77.

³⁹¹ Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, 151.

³⁹² Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, 154-155.

³⁹³ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, nşr. Ebu'l-'Alâ 'Afîfî (Kahire: Daru'l-Kavmiyye li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, ts.), 15.

³⁹⁴ Osman Türer, “Hû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/261.

da etkisi bulunabilir. Haşr sûresinin son âyetlerinde (59/22-24) yedi defa müstakil, iki defa da muttasıl şeklinde tekrar edilmesi telaffuz kolaylığından ve ses vurgusundan olabilir.³⁹⁵

Diğer kullanım alanı ise dervişler arasında bir tür selamlaşma sözüdür. Dervişler birbirine hitap ve cevap maksadıyla “hû” derler. Tekkeye girmek isteyen kişi izin almak için “destur” der, içeriden “hû” sesi gelirse girebilir. Tekke hayatında geniş bir uygulama alanı bulan gülbankler,³⁹⁶ “hû diyelim” diye biter ve dinleyenler, hep bir ağızdan yüksek sesle “hû” derler. Mesela yeniçeriler, ulûfe aldıkları gün, içlerinde biri şu gülbangi çekerdi:

“Allah Allah illâllah. Baş üryan, sine püryan, kılıç al kan. Bu meydanda nice başlar kesilir. Hiç olmaz soran. Eyvallah, eyvallah... Kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan. Kulluğumuz padişaha ayan. Üçler, yediler, kırklar. Gülbangi Muhammedi, nûri nehî, keremi Ali. Pirimiz, hünkârımız Hacı Bektaş-ı Velî. Demine devrânına hu diyelim, Huuu”.³⁹⁷

Bazı gülbankler gerçeğin Allah katında makbul olduğunu bildirmek üzere, “Gerçeğe Hû” diye biter. Yine bir işin bittiğini belirtmek için “Yâ Hû” veya “artık bu işe yâ Hû dedik” cümlesi söylenir.³⁹⁸

Tasavvuf ilminde Hüve zamirinin yerini ele aldığımız bu başlığın sonunda Hüve zamirinin oldukça geniş bir kullanımı olduğunu görmekteyiz. Hüve zamirinin tasavvufta konu edilmesi, sûfilerin ona yükledikleri bâtını yorum sebebiyledir. Tasavvufi seyru sülûkta “hû”, bizzat lafzatullâh kelimesiyle ilişkili olduğu için sûfilerin zikirlerine de yansımıştır.

2.2.4. Felsefe İlminde “Hüve Hüve” Tabiri

Kavram insan beyninin nesnelere yüklediği anlamdır. Yani herhangi bir nesnenin zihindeki tasarımıdır. Bu sebeple her dilde kalıplaşmış kavramlar vardır. Felsefe, yeni kavramlara en çok ihtiyaç duyulan alanlardandır. Filozoflar zihinlerinde tasarladıkları şeylere ad verme ihtiyacı hissederler. Bu nedenle sıkça yeni kavramlar üretilmiştir. Kavramlar mevcut kelimelerden türetilir yahut sadece yeni anlam yükleyerek değiştirilmeden kullanılır. Bazı kavramlar ise cümleden dönüştürülür. Arap-İslam felsefe kitaplarında sık rastlanan /هُوَ هُوَ/ kalıbı, cümleden dönüşmüş kalıplardan biridir. Burada /هُوَ هُوَ/ tabirini felsefe kavramı olarak ele alsak da esasında felsefeye has bir kalıp değildir. Felsefe alanında üretilen bu kavram gerekli görüldüğü diğer alanlarda da kullanılmıştır. İlk etapta felsefenin içinden türetilmiş olması

³⁹⁵ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/410.

³⁹⁶ Gülbank: Tarikat meclislerinde, bazı dinî ve resmî törenlerde belli bir makam veya eda ile okunan dua (Bu konuda bk. Mustafa İsmet Uzun, “Gülbank”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/232-235).

³⁹⁷ Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1976), 133; Türer, “Hû”, 18/261.

³⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 220-221.

nedeniyle Hüve'nin konu edildiği yahut kavramlaştırıldığı ilimlerin arasına felsefe ilmini dahil ederek anılan bu kavramı Felsefe başlığında ele alacağız.

Felsefe, varlıkları bir bütün olarak ele alan ilim dalıdır. Dolayısıyla lafızlar da felsefenin ele aldığı konular arasına girmiştir. Hüve kelimesinin felsefedeki yeri, bir konu olması hasebiyle değildir. Felsefe ilim dalında Hüve, filozofların delâlet etmek istedikleri bir mana veya kavramı ifade etme aracıdır. Başka bir deyişle Hüve bu ilim dalında özel kullanımı olan bir kalıbın üretilmesine kaynaklık etmiştir. Bu kullanımda Hüve tek başına olmayıp /هُوَ هُوَ/ (hüve hüve) şeklinde iki kelimeden oluşan bir kalıptır. Arapça'da "O odur, o kendisidir" anlamına gelen /هُوَ هُوَ/ ikilisini/tabirini de ilk olarak İslâm filozofu Kindî (ö. 252/866 [?]) kullanmıştır. O bu tabiri bir cinse dahil olan türlerin kapsamındaki her şahıs için kullanmıştır.³⁹⁹

Kindî hareket çeşitlerinden olan dönüşümü (istihâle) açıklarken, "Bir şey kendisiyle özdeş (Hüve hüve) olarak kalırken niteliklerinin değişmesidir" diye açıklar. Mesela beyaz tenli bir adamın teninin yolculuk vb. sebeplerle değişmesi gibi. Bu durumda her şahsın bir cevher⁴⁰⁰ olduğu hakikati ortaya çıkar. Çünkü cevherde asıl olan değişen arazların⁴⁰¹ bulunmasıyla beraber kendisinin değişmeden kalmasıdır.⁴⁰²

Arapça felsefî metinlerde Tanrı (bârî) "hüve hüve" olarak geçer ve onun başlangıcı, sonu ve amacını idrak edilmesinin imkânsız olduğu ifade edilir.⁴⁰³ Bâkılânî'ye (ö. 403/1013) göre de Allah'ın isimleri iki kısma ayrılır. Bu iki isimlerden biri de "hüve hüve" olup, zatı bakımından tek, kadîm ve hiçbir şeye benzemeyen Allah'a âid olan bir isimdir. Onun dışında başka birine hüve hüve denilmez.⁴⁰⁴

İbn Sînâ (ö. 428/1037) hüve hüve kavramını açık bir şekilde metafiziğinde "varlık" anlamında kullanmıştır. İbn Sînâ, varlığı vâcip ve mümkün olarak ikiye ayırdığı gibi hüve hüveyi de "li-zâtihî hüve hüve" ve "li-gayrihî hüve hüve" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre hüve hüve kâmil mânada sadece Tanrı için kullanılır. Çünkü İbn Sînâ'ya göre Tanrı dışında her şeyin hüve hüve oluşu kendisinden (li-zâtihî) olmayıp başkasındandır (li-gayrihî). Tanrı'nın li-zâtihî hüve hüve demek O'nun varlığı ile mahiyetinin bir ve aynı olması demektir. Bu sebeple varlığı kendinden olan, yâni li-zâtihî hüve hüve olan şey vâcibü'l-vücûddur. Li-

³⁹⁹Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye*, tahrir. Muhammed Abdulhadi Ebû Ride (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1950), 124, 129.

⁴⁰⁰Cevher: Kendi başına bulunan, değişmeyen, daima bir yüklem konusu olup kendisi yüklem olmayan öz varlık anlamında mantık, felsefe ve kelâm terimi Bu konuda bk. (Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 79).

⁴⁰¹Araz: Cevher ve cismin gelip geçici niteliği anlamına gelen, cevher ve zâtın zıddı olarak kullanılan felsefe, mantık ve kelâm terimi (Bu konuda bk. Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 79).

⁴⁰²Kindî, *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye*, 217.

⁴⁰³Kindî, *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye*, 217; Abdurrahman Bedevî, *Eflâtûn fî'l-İslâm*, 13. Basım (Tahran: Mu'esseseh-'i Metâla'at-i İslâmi-i Danishgâh-i Mak'gil, 1974) 315.

⁴⁰⁴Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî Bâkılânî, *Kitâbü Temhîdi'l-evâ'il ve telhîşî'd-delâ'il*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sakafiyye, 1987), 1/261.

zâtihî hüve hüve olanın yani tanrının varlığı ve mahiyeti aynıdır ve mantıkî bir tanımı yapılamaz.⁴⁰⁵ Böylelikle akıl bir varlık hakkında “O vardır” anlamında kullanılan “O, O’dur” (hüve hüve) veya “O kendi kendisidir” diyebilir. Bu neticeden hareketle Tanrı’dan başkasına hüve hüve denilmez. Ancak mecâzî olarak denilebilir. Eğer varlığı kendinden olan bir şey ise o zaman gerçek anlamda hüve hüvedir.⁴⁰⁶ Ancak İbn Sînâ Tanrı dışındaki şeylerin çeşitli açılardan (nitelik, nicelik, görelilik, aynılık vb.) birbirinin aynısı (hüve hüve) olabileceğini belirtir.⁴⁰⁷

İbn Sînâ’ya göre hüve hüve, mantık bakımından bir şeyin en derin temelinde (kününde) aklın idrakine konu olan kısmıdır. Şeyi hüve hüve olarak idrak etmek, onu bütün arazlarından arındırılmış biçimde en temelinde idrak etmektir. Bu seviyedeki bir idrakte bir bakıma akıl onunla birleşir (ittihad) ve bu idrakin sonunda büyük bir haz duyar.⁴⁰⁸

Öte taraftan daha önce zikrettiğimiz üzere hüviyyet ve mahiyet kelimeleri de Hüve’den türetilmiştir. Bu kelimelerin kökünü oluşturan aslî harflere belirli kalıplar uygulanarak oluşturulmuştur. Kalıplar yoluyla türetilen bu kelimeler felsefe ilminde özel manalar kazanmıştır. Ayrıca günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır.⁴⁰⁹

Bütün bu bilgilerden hareketle Arap dilinde Hüve zamiri, şahıs ve şahıs dışındaki varlıklar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla kullanım alanı da oldukça geniştir. Hüve kelimesi dil ilimlerinden sayılan lügat, sarf ve nahiv ilimleri açısından ele alınmıştır. Öte taraftan Hüve zamiri bir dilbilgisi olgusu olduğu kadar başta İslâmî ilimler olmak üzere diğer ilimlerde de özel bir kullanım alanına sahiptir.

⁴⁰⁵ Ebû Alî İbn Sînâ, *eş-Şifâ’ el-İlâhiyyât*, takdim: Dr. İbrahim Medkur, thk. Core Kunvati-Said Zayed (b.y., Merkez-i Tahkikat-ı Kampyoteri ‘Ulum-i İslâmî, 2014), 1/97,120,200.201, 2/349-350.

⁴⁰⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ’ el-İlâhiyyât*, 2/339,349,350.

⁴⁰⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifâ’ el-İlâhiyyât*, 1/27, 2/304.

⁴⁰⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifâ’ el-İlâhiyyât*, 2/369, 425-426.

⁴⁰⁹ Kefevî, *Küllîyyât-ü Ebi’l-Bekâ*, 961.

SONUÇ

Çalışmamızın konusu olan Hüve Arapça dilbilgisinde zamirler kategorisine dahildir. Zamirler bir kelime türü olması bakımından sarf ilminin ilgi alanına uygun olsa da literatürde daha çok nahiv ilminin konuları arasına girmiştir. Bunun sebebi büyük ihtimalle zamirlerin i'râb hallerine göre çeşitlenmesidir. Dolayısıyla çalışmamızda zamirleri ve Hüve'yi nahiv eserleri içerisinde araştırdık. Birinci bölümde genel olarak zamirleri; çeşitleri, fonksiyonları, i'râbı ve mercii açısından ele aldıktan sonra ikinci bölümde Hüve zamirini inceledik. Bu bölümdeki incelememiz sonucunda ulaştığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Hüve zamiri, zamir çeşitlerinden biri olup merfû munfasıl zamirlerdendir. Ancak Hüve Arap dilinde sadece şahıs zamiri olarak kullanılmamıştır. Asıl itibariyle şahıs zamiri olan Hüve'nin bundan başka iki türü daha olduğu görülmüştür. Bunlar şân zamiri ve fasl zamiridir. Dilbilgisi eserleri bu iki zaminin diğer zamirlerden farkını ve kendilerine has özelliklerini tartışmıştır. Ayrıca Hüve türlerine ilişkin detaylarda Basra ve Kûfe ekolleri arasında birçok ihtilafın cereyan ettiği görülmüştür. Bunun yanında Hüve zamiri türlerine göre; fonksiyon, i'râb ve merci itibariyle diğer zamirlerden bazı yönlerden uyuşurken bazı yönlerden ayrılmaktadır. Anılan zamir türleriyle ilgili en çok dikkat çeken hususlar tespit edilmiştir. Fasl zamiri olan Hüve'nin bilinenin aksine bir zamir hükmünde olmayıp bir harf hükmünde olduğu ve dolayısıyla bir merciinin olmadığı, şân zamininin merciinin ise kendinden sonra olduğu, ilginç bir şekilde şân zamininin müstetir olma durumuyla alakalı tartışmaların olduğu bu tespitlerden bazılarıdır.

Hüve zamiri bir gramer konusu olmanın ötesinde İslâmî ve beşerî ilimlerde kimi zaman konu düzeyinde kimi zaman ise bir anlatım aracı olarak kullanılmıştır.

Kıraat ilminde Hüve, vakf çerçevesinde ele alınmıştır. Hüve zamiri, ilâhî kelâmın maksat ve manalarının anlaşılmasında durulması münasip kelimeler arasına dahil edilebilirken bu ilimde Hüve zamininin açık bir şekilde ele alındığı yer, tecvit vakfı olmuştur. Tecvit vakfında temel kural olan sükûn üzere durma Hüve zamininde özel bir durum ortaya çıkarmaktadır. Hüve zamininde vakf şöyle gerçekleşmektedir: Hüve zamininin vâv /و/ harfi sâkin, /الهاء/ harfi ise dammeli olunca vav harfini harf-i med'e dönüştürülür.

Kelâm ilminde ise Hüve zamiri Allah'a delâlet etme özelinde tartışılmıştır. Zamirler isimlerin yerine kullanıldığı için lafzatullâh kelimesinin yerine dilbilgisi kuralları gereği Hüve zamiri kullanılır. Ancak Allah lafzı ve Allah ile ilgili bütün isim ve sıfatlar da müzekker olması kelâm âlimleri tarafından incelenmiş ve yorumlanmıştır. Dilbilgisi âlimlerine göre Hüve zamininin kullanmasının nedeni lafzatullah kelimesinin müzekker olması şeklinde izah

edilmiştir. Netice olarak birleştikleri nokta bu kullanımın bir dilbilgisi zorunluluğu olduğu ve Allah'ın cinsiyetinin olmadığıdır.

Hüve zamiri bahsini açan ilimlerden biri de tasavvuf ilmidir. Tasavvufta Hüve önemli bir yer edinmiş ve yaygın olarak kullanılan bir kavram olmuştur. Tasavvufta Hüve zamirinin kökeni dilbilgisinden farklı bir şekilde yorumlanmıştır. Tasavvufa göre Hüve, lafzatullâh kelimesinden gelmekte olup Allah'ın ismini, zâtını ve mutlak gaybını ifade eder. Özellikle bu ifade /هُوَ/ şeklinde zuhur etmiş ve buna bağlı olarak da âlimler bilhassa da sûfiler Hüve'nin kısaltılmış hali olan “Hû” zikrinin nereden türediğini anlatmışlardır. Öte taraftan Hû kelimesi tekke ve zaviye ritüellerinde de kullanılmıştır.

Hüve zamirinin ele alındığı bir diğer ilim de felsefedir. Felsefe ilminde Hüve zamiri tek başına kullanılmayıp cümleden dönüşen terkip şeklinde bir tabirdir. “O odur, o kendisidir” anlamına gelen “hüve hüve” (هُوَ هُوَ) tabiri filozofların delâlet etmek istedikleri bir mana veya kavramı ifade etme aracıdır. Filozoflar hüve hüve tabiri hakkında çeşitli tarifler yapmıştır. Bu tariflere göre hüve hüve kâmil mânada sadece Tanrı için kullanılır. Tanrı dışında da bir şey çeşitli açılardan hüve hüve olabilir. Ancak bu kendisinden (li-zâtihî) olmayıp başkasındandır (li-gayrihî). Bu sebeple varlığı kendinden olan, yâni li-zâtihî hüve hüve olan tek şey Tanrıdır. Öte taraftan Hüve zamirinden türetilen “hüviyyet ve mahiyet” tabirleri de felsefe alanında ortaya çıkıp sonra başka alanlarda kullanılan önemli kelimelerdir.

KAYNAKÇA

- Abacı, Harun. *Kur'ân'ın Anlam Farklılaşmasına İ'râbın Etkisi: Âlûsî Tefsiri Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2015.
- Abalı, Nurullah. *Kur'an, Gözüyle Kadın-I*. İstanbul: Kırmızı Leylek Yayınları, 2019.
- Abdulazîz Atik. *İlmu'l-Me'ânî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 2009.
- Abdullatîf, Muhammed Hamâse. *en-Nahv ve'd-delâle*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000.
- Afgânî, Saîd. *Fî usûli'n-nahv*. Beyrut: Mektebetüi-İslâmîyye, 1987.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâsî el-Belhî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Dr. Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ'a, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990.
- Akdağ, Hasan. *Arap Dili Dilbilgisi*. Konya: Tekin Kitabevi, 1989.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 2. Basım, Ankara: TDK. Yayınları, 1979.
- Alphan, Mehmet Bahattin. *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2019.
- Âlûsî, Şehâbeddin Maḥmûd. *Rûhu'l-me'ânî*. thk. Ali Abdülbârî 'Atıyye, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415.
- Araz, Mehmet Faruk. *Yorum Farklılığına Etkisi Bakımından Kur'ân'daki Zamirlerin Mercii (Bakara Sûresi Örnekleme)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Arkoun, Muhammed. "İslâm Örneğine Göre Din ve Toplum". çev. Ahmet Zeki Ünal, *İslâmî Araştırmalar* 7/3-4 (2001), 361-382.
- Arslan, Kıyasettin. "Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Mart 2022), 266-286.
- Aslan, Kemal. *Kur'ân-ı Kerîm'deki Hitap Şekilleri ve Diyaloglar*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Asutay, M. Mücahit. *Arap Anlam Bilimi ve Arap Anlam Biliminin el-Hasâis'teki Temelleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2013.
- Avn, Hasan. *el-Lugatu ve'n-nahv*. İskenderiye: Matbaatu Royal, 1952.
- Aydın, Bünyamin. "Sözdizimsel Bulanıklık Bağlamında Gramatik Çözümlemenin Niteliği Üzerine Bir İnceleme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2018/1), 122-146.
- Aynî, Mehmed Ali. *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.

- Aziz, Ahmet Halil. “Kur’an’da Cinsiyet Kalıpları: Sosyolengüistik Bir Yaklaşım”. çev. İbrahim H. Karşlı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4, (Ekim/Kasım/Aralık2004), 195-204.
- Bâbesti, Azize Fevval. *Mu'cemu'l-mufasssal fi'n-Nahvi'l-Arabiyye*. Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Kitâbü Temhîdi 'l-evâ'il ve telhîşî 'd-delâ'il*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar, Lübnan: Müessetü'l-Kütübi's-Sakafiyye, 1987.
- Bakırcı, Selami–Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019.
- Bedevî, Abdurrahman. *Eflâtûn fi'l-İslâm*. 13 Basım, Tahran: Mu'esseseh-'i Meţâla'at-i İslâmi-i Danishgâh-i Mak'gil, 1974.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bulut, Ali. *Belagat & Meani-Beyan-Bedi*. 8. Basım, İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
-, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Celal, Vahit. “İslam Dünyasında Tercüme Hareketlerinin Felsefî Düşüncenin Gelişimi Açısından Üstlendiği Rol Üzerine Bir İnceleme”. *Felsefe Dünyası Dergisi*/70 (2019), 202-216.
- Cemâleddin, Mustafa. *el-Bahsü'n-nahvî inde 'l-usûliyyîn*. 3. Basım, İran: Dâru'l-Hicre, 1405h.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye*. nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4. Basım, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1987.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *İrşâdu's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed B. Avad B. Muhammed es-Sehli, Riyad: Edvaul Selef, 1954.
- Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed Ali b. Yûsuf. *Muncidu'l-Mukriîn ve Murşidu't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâilu'l-İ'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Kahire: Mektebetü'l-Hânici ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, Haz. Abdulrahman Acer, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Çetin, Nihad M. “Arap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/321-324. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetkin, Muhammed. *Celâleddîn es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2014.

- Çıkar, Mehmet Şirin. “Arap Gramer İlminde Zamirin/Adılın Zikri Üzerine”. *Oş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*/14-15 (2011), 167-175.
-, *Nahivcilere ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. 27. Basım, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, Suudi Arabistan: Dârü'l-Mugnî, 2000.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-Nahviyye*. 6. Basım, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Dekar, Abdülğani. *Mu'cemu'l-kavâ'id il-ʿArabiyye fi'n-nahvi ve't-tasrîf*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986.
- Delâî, Muhammed el-Murâbit. *Netâ'icu'l-tahsîl fî şerhi't-Tehsîl*. thk. Mustafa Sadık el-Arabi Libya: el-Metabiu'l-sevrati, 1438h.
- Demâmînî, Bedruddîn. *Ta'liku'l-ferâid alâ teshîli'l-fevâid*. nşr. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Müfdî. b.y.: y.y., ts.
- Demir, İsmail. "Sarf Bilgisi ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin “er-Risâle fî Temeyyuzi'l-Ebvâb” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 60-80.
- Demirbaş, Servet. “Kur’ân-ı Kerîm’de ‘Zamîru’ş-Şe’n ve’l-Kıssa’ Üslûbu ve Meâllere Yansıması”. *Kocatepe İslâmî İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 41-60.
- Demirci, Kerim. *Zamirler*. 2. Basım, Ankara: Akçay Yayınları, 2014.
- Demirci, Mehmet. “Hal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/216-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Doğan, Hüseyin. “İslâm Düşüncesinde İtikâdî Mezheplerce Benimsenen Dil Anlayışları”. *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/ 26 (2012/2), 1-24.
- Durmuş, İsmail vd., “Kafiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durra, Muhammed Alî Tâhâ. *Fethu'l-Kebiri'l-Muteâl İ'râbu'l-Muallakâti'l-Aşri't-Tivâl*. 2. Basım, Arabistan: Mektebetü's-Suudiyye, 1989.
- Durusoy, Ali. “Hüviyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/69. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ebu'l-Mekârim, Ali. “Havle'l-müşkilâti'l-menheciyye fî mü'ellefâti'n-naḥvi't-ta'limî”. *Buhûssü Külliyyeti'l-luğati'l-ʿArabiyye*/2 (1404-1405), 371-398.
- Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2005.

- Ekinci, Kutbettin. “Kur’ân’da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/16, (2017/1), 133-147.
- el-Es’ad, Abdülkerim Muhammed. *Beynel’n-nahv ve ’l-mantık ve ulûmi ’ş-şerîa*. Riyad: Dâru’l-ulûm, 1983.
- *el-Vasît fî Târîhi ’n-Nahvi ’l-Arabî*. b.y.: Dâru’ş-Şevâf, Riyad, 1992.
- Enbârî, Ebu’l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnşâf fî Mesâ’ili ’l-Hilâf Beyne’l-Başriyyîn ve ’l-Kûfiyyîn*. Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2003.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahrü’l-muḥîṭ*. Beyrut: Darül Fikr, 1420h.
-, *İrtişâfu’d- Darab min Lisâni’l- ‘Arab*. thk. Receb Osmân Muhammed–Ramazân Abduṭṭevvâb, Kâhire: Mektebetu’l- Hancî 1998.
-, *et-Tezyil vet-Tekmil fî Şerhi Kitâbi’t-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî, Şam: Dâru’l-Kalem, ts.
- Elmalı, Osman – Özden, H. Ömer. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. 6. Basım, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2016.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınlar, 2009.
- Eren, Cüneyt. “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi”. *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları –III* (14-15 Ekim 2000), 257-268.
- Ergin, Mehmet Cevat. “Basra ve Kufe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 5/1 (2003), 39-65.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2009.
- Esterâbâdî, Muhammed B. Hasan. *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiyeti İbn Hâcib*. thk. Yusuf Hasan Umar, Libya: Câmiatü Kâr Yunus, 1975.
- Eşmûni, Ebu’l-Hasan Nûreddin Ali B. Muhammed B. İsa. *Şerhu’l-Eşmûni li-Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- Fâkihî, Abdullah b. Ahmed. *Şerhu Kitâbi’l-Hudûd fî’n-nahv*. thk. Ramazan Ahmed ed-Demrî, 2. Basım, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitabu’l-Hurûf*. thk. Muhsin Mehdî, 2.Basım, Beyrut: Dâru’l-Meşrîk, 1986.
- Ferra, Ebü Zekerîyya Yahya b. Ziyad. *Me’ani’l-Kur’an*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd., Mısır: Daru’l-Mısriyye li’t-Telif ve’t-Tercüme, ts.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kub. *el-Kâmusu’l-Muḥîṭ*. nşr. Muhammed Naim el-Araksûsi, Dımaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1998.
- Furat, Ahmet Suphi. “İslâmî İlimler Araştırmacısına Gerekli Filolojik Hazırlık”. *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*/55, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı (1989), 353-357.

- Galâyini, Mustafa. *Camiu'd-durûsi'l-Arabiyye*. 30. Basım, Beyrut: Mektebetü'l Asriyye, 1994.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Mişkâtü'l-envâr*. nşr. Ebu'l-'Alâ 'Afîfî, Kahire: Daru'l-Kavmiyye li't-Tıbâati ve'n-Neşr, ts.
-, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Hito, 2. Basım, Beyrüt: Darü'l-Fikri'l-Muasır, 1998.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1976.
- Güman, Osman. *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi (El-İsnevi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2006.
- Günday, Hüseyin-Şahin, Şener. *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2019.
- Gündüzöz, Soner. “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9, (Ocak 1997), 283-300.
- Halebî, es-Semîn. *ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Halebî, Yûsuf b. Ahmed. Muhibbiddîn. *Şerhu't-Teshîl el-Musemmâ 'Temhîdu'l-Kavâ'id bi-Şerhi Teshîli'l-Fevâ'id*. thk. Alî Muhammed Fâhır ve Âharûn, Dâru's-Selâm, Kahire 2007.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l- vâfî*. 15. Basım, b.y.: Darul Maarif, ts.
- Hekimoğlu, Muhammet. “Dilbilgisi-Tasavvuf Sentezi Bir Risale: Nahvu'l-Kulûb”, *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 7/25 (2007), 21-39.
- Hilvânî, Muhammed Hayr. *en-Nahvu'l-muyesser*. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 2013.
- Hindâvi, Hasan. *Menâhîcu's-Sarfıyyîn ve Mezâhibuhum*. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1989.
- Hudârî, Muhammed b. Mustafa. *Haşiyetu'l-Hudârî ale Şerhi İbni Akil ale Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut-Lübnan: Dâru'l Fikr, 2003.
- İbn Aqîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân. *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâ'id*. nşr. Muhammed Kâmil Berekât, Dimaşk: Dâru'l-Fikr/Cidde: Dâru'l-Fikr, 1400-1405h.
- İbn el-Hâcib, Cemâleddîn Ebu Amr Osmân b. Ömer. *Emâlî*. thk. Fahr Sâlim Süleyman el-Ğudâre, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1989.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah. *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'arîb*. thk. Mâzin el-Mubârek, Muhammed Ali Hamidullah, 6. Basım, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
-, *el-Elfıyye*. Beyrut: Mektebetu's-Şu'ûbiyye, ts.

-, *Evḍahu'l-mesâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. thk. Yusuf eş-Şeyh M. el-Bukai, b.y.: Daru'l-Fikr, ts.
-, *Şerh-u Katri'n-nedâ ve belli'i-sadâ*. thk, Muhammed Muhyiddin Abdü'l- Hamid, 11. Basım, Kahire: y.y. 1483h.
-, *Şerhu şuzuri'z-zeheb fî marifeti kelâmî'l-Arab*. thk. Muhammed Ebu Fadl Aşur, Beyrut-Lübnan: Dârü'l İhyâi't Tûrâsî'l Arabî, 2001.
-, *Şerhu't-teshîl li İbn Mâlik*. thk. Abdurrahman Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn, Kahire: Hicr li'ttîbâa ve'neşr, 1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânu'l-Arab*. 3. Basım, Beyrut: Dâru'l-Sadr, 1414h.
- İbn Sînâ, Ebû Alî. *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât*. takdim: Dr. İbrahim Medkur, thk. Core Kunvati-Said Zayed, b.y.: Merkez-i Tahkikat-ı Kampyoteri 'Ulum-i İslâmî, 2014.
- İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ el-Halebî. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Beyrut-Lübnan: Daru'l Kutubi'l İlmiyye, 2001.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b Seri b Sehl el-Bağdadi. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. Abdülhüseyin el-Fetlî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî Kırââtî'l-Aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Mısır: el-Matbatü't-Ticareti'l-Kübra, 2009.
- Îcî, Adududdin. *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keîâm*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb ts.
- Îd, Muhammed. *en-Nahvu'l-Musaffa*. Kahire: Mektebetu's-Şebâb, ts.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- İsnevî, Cemaluddin. *el-Kevkebü'd-dürri fîmâ yeteharrecü 'ale'l-usûli'n-nahviyye mine'l-fürû'i'l-fıkhiyye*. thk: Muhammed Hasan Avâd, Amman-Ürdün: Dârü Ammar, 1405.
- Kahre, Mustafa b. Şemsüddin. *Ahter-İ Kebir*. b.y.: y.y., ts.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. 32. Basım, İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Karaman, Hayreddin-Topaloğlu, Bekir. *Arapça Dilbilgisi (Sarf-Nahiv)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Kâşânî, Abdürrezzâk. *Sufilerin Kavramları Istılahatu's-Sufiyye*. çev. Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2014.
- Kaya, Mehmet. "Farklı İ'râb Değerlendirmelerinin Tefsire Etkisi". *Hitit ÜİFD* 13/25 (2014), 175-205.
- Kazan, Faruk. "Arapça Sözcük Türetme Yollarına Genel Bir Bakış". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7/2 (2021), 339-368.

- Kazvînî, Ebu'l-Meâli Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb. *el-Îzâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*. thk. Muhammed Abdilmün'im Hafâcî, 3. Basım, Beyrut: Darul-Cil, ts.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*. thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısırî, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.
- Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh. *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye*. tahrir. Muhammed Abdulhadi Ebû Ride, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1950.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. 3 Basım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Kurt, Erkan. "Kelâm Usûlü Açısından Kur'an'ı Anlamanın Temel Prensipleri". *Kelam Araştırmaları* 1/1 (2003), 89-96.
- Kurtubî, Şemseddin. *el-Camiu li Ahkami'l- Kur'an. (Tefsiru'l-Kurtubî)*. 2. Basım, Kahire: Darul-Kutubu'l-Mısriye, 1964.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. *Letâifu'l-İşârât*. thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman, 2. Basım, Beyrut Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- Kutluer, İlhan. "Yitirilmiş Hikmeti Ararken: İslam Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 4/10 (Haziran 2001), 89-98.
- Kübrâ, Necmeddîn. *Tasavvufî Hayat*. çev. Mustafa Kara, 5. Basım, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Küçükefe, İffet Banu. *Arap Dilinde Zamirler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Mahzûmî, Mehdî. *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâsâti'l-lugati ve'n-nahv*. Kahire: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Baba Halebî ve Evlâduhu, 1958.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Arapça Dil Bilgisi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Mes'ûd, Ahmed b. Ali b. *Merâhu'l-Ervâh*. b.y.: Daru İhyai-Türasi'l Arabi, 1450h.
- Meydani, Abdurrahman Hasan Habenneka. *el-Belagati'l-Arabiyye*. Beyrût: Dârü'l-Kalem-ed-Dârü's-Şamiye, 1996.
- Mubârek, Mâzin. *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletu'n-nahviyye: neş'etuhâ ve tetavvuruhâ*. Dimeşk: el-Mektebetü'l-hadisiyye, 1965.
- Murs, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil İbn Sîde. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a`zam*. thk. Abdulhamid Hindâvi, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemu'l-vasît*. b.y.: Dâru'd-Da've, ts.
- Nâdirî, M. Es'ad. *Nahvu'l-Lugati'l-'arabiyye*. 2. Basım, Seyda-Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1997.

- Neccâr, Muhammed Abdülaziz. *Ziyaü's-Salik ila Evzahi'l-Mesalik*. b.y.: Müessetü'r-Risâle, 2001.
- Öztürk, Mustafa (ed.). *Kur'an'ın Batını ve İşari Yorumu*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Öztürk, Şaban. *Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk İki Asır)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Lisans Tezi, 2016.
- Pakdil, Ramazan. *Ta'lim Tecvid ve Kırâat*. 18. Basım, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku'n-nahvî*. b.y.: Mektebetü'l-Meârif, 1999.
- Râzî, Fahreddin. *Levâmi' u'l-beyyinât*. b.y.: y.y., 1323h.
-, *Mefâtîhu'l-Gayb*. Lübnan-Beyrut: Darü'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Muhammed b. Ebû. *Muhtârü's-Sihâh*. Yusuf Şeyh Muhammed, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999.
- Atay, Rıfat. *Din Felsefesi*. İstanbul: Lisans Yayınları, 2019.
- Sabbân, Muhammed Ali. *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî li-Elfiyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1997.
- Sabunî, Muhammed Ali. *Safvetu't-Tefâsîr*. Kahire: Daru's-Sabunî, 1997.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebû Bekr el-Mara'sî. *Cühdü'l-Mukil*. thk. Sâlim Kadduri el-Hamed, Ammar: Daru'l-Ammar, 2008.
- Samirâî, Fadıl Sâlih. *Meâni-n-Nahv*. Ürdün: Darul Fikr, 2000.
- San'ânî Muhammed İbn İsmail el-Emir. *Tathiru'l-İtikad an Edrani'l-İlhâd*. thk. Abdulmuhsin b. Hamed el-Abbad el-Bedr, Riyad: Matbaatü Sefir, 1424h.
- Secâvendî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr. *Kitabü'l-Vakf ve'l-İbtida*. thk. Mühsin Haşim Derviş, Amman: Daru'l-Menahic, 2001.
- Serrâc, Ebû Nasr. *el-Lüma' li Ebî Nasr Serrâc et-Tûsî*. Yay. Haz.: Abdülhâlim Mahmud-Taha Abdülbâki Surûr, Mısır: Dâru'l-kütübi'l-hadîse, 1960.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mesûd b. Ömer. *Tedricü'l Edânî İlâ Kıraati Şerhi's-Sa'd Ala Tasrifî'z-Zencânî*. b.y.: Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Sîbeveyhi, Amr b. Osmân. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1998.
- Suyûtî, Celaledin. *Hem'u'l-Hevâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmî*. thk. Abdulhamid Hindâvi, Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.
-, *el-İtkân fî Ulûmi'l- Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, b.y.: Heyetül Mısriyyetil Amme lil Kitab, 1974.

-, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'iha*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim vd., Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2014.
- Sübkî, Bahâuddin Ahmed b. Ali. *Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. thk. Abdulhamid Hindâvî, Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye. 2003.
- Şaban, Zekiyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*. trc. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Şemseddin, İbrahim. *Merciu't-tullab fî i'râb*. 5. Basım, b.y.: Dârü'l-Kütübî'l- Arabiyye, 2009.
- Şenkîti, Muhammed b. Âbbe el-Kallâvî. *Fethu Rabbi'l-beriyye fî şerhi nazmi'l-Ecurrûmiyye*. şrh. Ahmed b. Ömer el-Hâzîmî, Mekketü'l-Mükerrame: Mektebetü'l-Esedî, 2010.
- Şimşek, Mehmet Ali. "Arap Dilinde İrâbın Yeri, Anlatım ve Anlamdaki Rolü". *Nüşa*/22 (2006), 25-48.
- Bahşi, Turan. "Mezhebî Aidiyetler Bağlamında Mu'tezile'nin Arap Dilini Kullanımı". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6/1 (2021), 253-292.
- Talakani, Ebu'l-Kasım İsmail b. Abbad. *el-Muhit fî'l-Luga*. thk. eş-Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1994.
- Teftâzânî, Sa'deddin. *Muhtasaru'l-Meânî*. b.y.: Darül Fikr, 1411h.
- Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tunçer, Esra. *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Türer, Osman. "Hû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Türkmenoğlu, Salih. *Kur'an-ı Kerim'de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Useymî, Muhammed bin Salih. *Muhtasâru Muğni'l-Lebîb an Kütübî'l-Ea'rîb*. b.y.: Mektebetü'r-Rüşd, 1427h.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Gülbank", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/232-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uzun, Tacettin. *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Yıldırım, Muhammed Nurullah. *Nahvin Tasavvufî Yorumu: İbn Acîbe Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yılmaz, Ali. *Arapça'da Nahiv ve Belagat Açısından Te'kid*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2000.

- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Cem‘”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Zâhid, Züheyr Gazi. “en-Nahviyyun ve'l-Kırââtü'l-Kur'âniyye”, *Mecelletü Edebi'l-Müstensıra*/15 (1987), 105-151.
- Zebidi, Muhammed murteza. *Tâcü'l-arûs*. thk. Heyet, b.y.: Darü'l-Hidaye, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Mufasssal fî şan'ati'l-i'râb*. thk. Ali Ebû Malahham, Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1993.
-, *Nevâbiğu'l-Kelim*. Kahire: Matba'atu Vadi'n-Nîl, 1286h.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Yıldırım GÜMÜŞ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya Anadolu İmam Hatip Lisesi 2013
Lisans Diploması	Akdeniz Ün. İlahiyat Fakültesi 2014-2019
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2023
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Arap Dilinde Hüve Zamiri
Yabancı Dil / Diller	Arapça/İyi
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Antalya/Gazipaşa Müftülüğü İmam Hatip 2023- halen devam ediyor